

1909 Adana Olayları: Patrik Turyan'ın İstifası Meselesi, Meclis-i Mebusan Tarafından Seçilen Tahkik Heyeti ve Muhtaçların Durumu

The 1909 Adana Incidents: The Resignation of Patriarch Turyan, the Investigative Committee Selected by the Chamber of Deputies, and the Situation of the Needy

Çağrı Sağun*

Öz

Ermeniler Osmanlı vatanında millet sistemi içinde çok uzun yıllar huzur içinde yaşamışlardır. Özellikle Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ile ekonomik ve eğitim alanında daha fazla bir ilerleme kaydetmişlerdi. Fakat Berlin Kongresi ile beraber Osmanlı vatanında bir Ermeni meselesi ortaya çıkmıştır. II. Abdülhamid döneminde başlayan örgütlü muhalefet içinde yer alan Ermeniler, II. Meşrutiyetin ilanında da önemli bir rol oynamışlardır. Fakat meşrutiyetin ilanı ile beraberinde her Osmanlı milletinin hedeflerinin aynı olmadığı da ortaya çıkmıştır. Özellikle Ermenilerin meşrutiyetin ilanından sonra ayrılıkçı cemiyet ve örgütlerini dağıtmaması hatta silah alış-verişinin daha da hız kazanması adeta yeni bir isyan hazırlığı görüntüsü vermekteydi. 31 Mart Olayı ile aynı tarihte Adana'da Ermeni ve Müslüman ahali arasında kanlı çarpışmalar da başlamıştı. Bu çalışma Adana Olaylarının başlaması, gelişmesi ve sonuçlanması sırasında yaşananları; Ermeni Patriği ve Meclis-i Mebusan penceresinden; özellikle Ermeni mebusların gözünden ele alarak meclisin bu konuda nasıl bir yol belirlediğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu çalışma sırasında arşiv malzemeleri yanında Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, bunlarla beraber dönemin ulusal basını ve ayrıca Ermenice basında kullanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ermeni Patrik Turyan, Mebus Babikyan, Mebus Yusuf Kemal.

Abstract

Armenians had lived peacefully for many years within the millet system in the Ottoman homeland. They had made significant progress in economic and educational matters, particularly with the Tanzimat Edict and the Reform Edict. However, the Berlin Congress brought the Armenian issue to the forefront of the Ottoman homeland. Armenians, who participated in the organized opposition that began during the reign of Abdulhamid II, also played a significant role in the declaration of the Second Constitutional Monarchy. However, the declaration of the Constitutional Monarchy revealed that the goals of all Ottoman nations were not the same. The Armenians' failure to disband separatist societies and organizations after the declaration of the Constitutional Monarchy, and even their increased arms exchange, gave the impression of preparations for a new rebellion. On the same date as the March 31st Incident, bloody clashes broke out between Armenian and Muslim populations in Adana. This study examines the events surrounding the beginning, development, and conclusion of the Adana Incidents through the lens of the Armenian Patriarch and the Chamber of Deputies, particularly those of Armenian deputies. It seeks to reveal the parliament's course of action. This study utilizes archival materials, the Chamber of Deputies' minutes, as well as the national and Armenian press of the period.

Keywords: Armenian Patriarch Turyan, Deputy Babikyan, Deputy Yusuf Kemal.

* Sorumlu yazar - Corresponding author & Anadolu Üniversitesi pyonter@anadolu.edu.tr

Araştırma Makalesi - Research Article & Benzerlik / Similarity: 21

Başvuru - Submitted: 5 Eylül 2025 & Kabul & Accepted: 6 Ocak 2026

Atıf & Citation: Sağun, Ç. "1909 Adana Olayları: Patrik Turyan'ın İstifası Meselesi, Meclis-i Mebusan Tarafından Seçilen Tahkik Heyeti ve Muhtaçların Durumu", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 28 (2026): 438-471.

Published by Ottoman Civilization Studies, İstanbul, Türkiye

This is an open-access article under the CC BY 4.0 license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, Gregoryen milleti olarak örgütlenmiş ve dini liderlerinin idaresine bırakılmışlardı. Ermeni toplumu, kendilerine tanınan hak ve imtiyazlardan yararlanarak ekonomik ve sosyal açıdan hızlı bir gelişim göstermiş, refah düzeyi yükselmiştir. 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, Ermenilerin hukuki statüsünü daha da iyileştirmiştir. Ancak buna rağmen, 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında bazı Ermeniler Rusya'yı desteklemiş, hatta casusluk faaliyetlerinde bulunmuşlardır.¹

1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere devlet kademelerinde görev alma hakkı tanınmış; bunun sonucunda, devlet hizmetinde bulunan Ermenilerin sayısı hızla artmıştır. Ancak tüm bu olumlu gelişmelere rağmen Ermeni milliyetçiliği, özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren güç kazanmaya başlamıştır.² Öte yandan Tanzimat reformlarıyla birlikte gelişen laikleşme ve demokratikleşme süreci, geleneksel *millet sistemini* sarsarak kilisenin dünyevi yetkilerini tehdit etmiştir. Bu nedenle Ermeni kilisesi, otoritesini koruyabilmek için milliyetçilik düşüncesini bir araç olarak kullanmıştır. Nitekim bu çerçevede 1860 yılında bir Ermeni Anayasası hazırlanmıştır.³ Ermeni milliyetçiliğinin gelişiminde kiliseye en büyük destek Rusya'dan gelmiş, bu devleti İngiltere ve Fransa takip etmiştir.⁴ Bu çerçevede, 1878 Berlin Kongresi ile "*Ermeni Meselesi*" adı verilen sorun, uluslararası siyasetin gündemine resmen dâhil edilmiştir.⁵

1880'den itibaren doğu illerinde Ermeniler arasında bir kıpırdanma başlamıştır. 1882 yılından itibaren Ermeniler isyan hazırlığına girişmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğunda kurulan ilk Ermeni cemiyetleri 1860'lı yıllarda kurulan hayırsever cemiyetlerdir. Bu cemiyetlerin yanında ihtilalci nitelikli cemiyetlerde 1881 yılından itibaren kurulmaya başlamıştır. İhtilalci nitelikte kurulan ilk örgüt; 1885'te Van'da kurulan Armenakan'dır. Ermeni ihtilalci örgütlerin en önde gelenlerinden bir diğeri ise 1886'nın sonlarına doğru Londra'da Marksist teori üzerine kurulan İhtilalci Hınçak Partisidir. 1898 yılında ise İskenderiye'de Yeni Hınçak Partisi kurulmuştur.⁶ Bir başka grup olan sosyalist olmayan

¹ Kevork Pamukciyan, "Ermeniler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, (Ankara: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları, 1993), 190-194; Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, (İstanbul: Gültepe Yayınları, 1983), 54-55.

² Enver Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*. C. VII. (Ankara: TTK, 1999), 7/126-127; Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasal Mücadeleler*, (Ankara: AAMY, 2006), 111-169.

³ Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu, 1839-1863*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2004), 90-106.

⁴ M. Kemal Öke, *Ermeni Sorunu, (1914-1923), Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme*, (Ankara: TTK, 1991), 72-73; İlay İleri, *The Times Gazetesi'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler-Rumlar-Yahudiler (1908-1918)*, (Ankara: Turhan Kitabevi: 2006), 149-177.

⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, 7/132-133; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Rüstem Yayınları, 2001), 148-218; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. b. (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), 149-252/296-368.

⁶ Anahide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi, Milliyetçilik ve Sosyalizm, 1887-1912*, çev., M. Tunçay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992); Anahide Ter Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Toplumunun Rolü", der., M. Tunçay; E. J. Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, (İstanbul: İletişim

milliyetçi ihtilalciler ise 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnaksutyun'dur.⁷ Bu tarihten itibaren de Osmanlı topraklarında arka arkaya isyan hareketleri başlamıştır.

Ermeni komiteleriyle Jön Türklerin ilişkileri ise 1902 Şubat'ında Paris'te I. Jön Türk Kongresi ile başlamıştır. Bu kongreye Osmanlı milletlerinden hemen hemen bütün temsilciler katılmış, fakat ortak bir karara varılmamıştır.⁸ Ermeni komiteciler bu tarihten sonra bir taraftan Jön Türklerle müzakerelerde bulunurken, bir taraftan da kendi istekleri için çalışmalarına devam etmişlerdir.⁹ Jön Türkler ise Anadolu'da ciddi bir dayanaklarının olmaması nedeniyle, Ermeni devrimci partileriyle 1906'dan sonra yakın bir ilişki içine girmiş ve 27-29 Aralık 1907 tarihinde de Paris'te II. Jön Türk Kongresini düzenlemişlerdir.¹⁰

Yoğun bir siyasi mücadele sonrası en nihayetinde II. Meşrutiyet ilan edilmiştir (23 Temmuz 1908). Bunun üzerine Ermeniler, birçok vilayetten İstanbul'a kutlama telgrafları göndermişler ve meşrutiyetten duydukları sevinçli dile getirmişlerdir.¹¹ Ermeniler, meşrutiyetin ilanının hemen sonrası meşrutiyetten beklentilerini ve isteklerini kendi basın organlarıyla da ortaya koymuşlardır. Özellikle Ermenice basından Jamanak kendilerini *Osmanlının bir organı* gibi kabul ettiklerini ve bu düşünce etrafında Osmanlının ilerlemesi için çalıştıklarını ifade etmiştir.¹² Ermeni Millet Meclisi tarafından ise hükümete, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bazı vilayetlerde, Ermenilerin durumunun ıslahı için yapılmasını istedikleri konular bildirilmiştir.¹³

Türkçe basın da Ermenileri ve Ermeni komitelerini, hürriyet kahramanları olarak ilan etmiş, hatta Ermenilerin meşrutiyetin ilanıyla, amaçlarına ulaştıkları için artık içlerinde Ermenilik namına bir *istiklal ve muhtariyet* isteklerinin de bulunmadığını iddia etmişlerdir. Hatta Türkçe basın daha da ileri giderek Ermeni komitelerinin esas kuruluş amaçlarının; *meşruti rejimi kurmak* olduğunu dahi ileri sürmüşlerdir.¹⁴ Ermenice basın da Jön Türklere övgü dolu sözlerle karşılık vermiş ve Jön Türklere açıkça destek vermiştir.¹⁵

Yayınları, 2008), 176-178; *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra)*, (Ankara, 2003), 10-12; Erdal İter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri, (1890-1923)*, (İstanbul: Turan Yayıncılık, 1995), 25-41.

⁷ Uras, *Tarihte Ermeniler*, 442- 557; Gürün, *Ermeni Dosyası*, 174.

⁸ Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005), 27-28; Yusuf H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. 1, K. 1, (Ankara: TTK, 1991), 169.

⁹ Uras, *Tarihte Ermeniler*, 542-543.

¹⁰ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, C. 1, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989), 195; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000), 287-297; Avagyan ve Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki*, 23-26/149; Yusuf H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. 1, K. 1, (Ankara, TTK, 1991), 372-376.

¹¹ *Anadolu*, 27 Şubat 1324, 12 Mart 1909, s. 4; Krikor Zohrab, *Siyasi Nutuklar*, (Dersaadet, 1324), 3.

¹² *Tanin*, 18 Teşrinievvel 1324, 31 Ekim 1908.

¹³ *Tanin*, 6 Teşrinievvel 1324, 19 Ekim 1908; *Tanin*, 22 Teşrinievvel 1324, 4 Kasım 1908; *İttihad*, 2 Haziran 1325, 15 Haziran 1909, 3.

¹⁴ *Sabah*, 6 Eylül 1324, 19 Eylül 1908, 1.

¹⁵ *Aravelk*, 18 Ağustos 1908.

II. Meşrutiyetin ilanıyla başlayan kutlama mitinglerinde ve kutlama törenlerinde Ermenilerle birlikte söz alan ve bu mücadelede Ermenilerin rollerini vurgulayan İttihatçılar da olmuştur. Yine Taşnaklar, bulundukları her yerde her vesile ile “*Türkiye’ye anayasayı biz getirdik*” düşüncesini yaymaya çalışmışlardır.¹⁶ Fakat Talat Paşa gibi bazı İttihatçılar anılarında bu görüşlerin aksine ihtilalde Ermenilerin payının abartılmasını kabul etmemişlerdir.¹⁷

Yine meşrutiyetin ilanından sonra Ermeni komite liderleri, faaliyetlerini tamamen yasal bir zemine çekmiş, Ermeni kulüpleri açmaya başlamışlar ve meşrutiyetin korunmasına çalışacaklarını ilan etmişlerdir.¹⁸ Örneğin Taşnaklar, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin müttefikleri olarak açığa çıkmışlar ve silahlarını bırakmışlar, ama bir yandan da örgütlerinin ulusal niteliğini devam ettirmişlerdir.¹⁹ İttihatçılar ise bu durumu; Osmanlı arasındaki ülkü birliğinin giderek bozulması olarak değerlendirmişler.²⁰

Yaşanan bu bahar havasının etkisiyle II. Meşrutiyetin ilanından sonra toplumsal barışı bozan bazı asayiş olayları da meydana gelmiştir.²¹ Yani Ermenilerin geneli yönetimle uzlaşmacı bir tutum sergilerken, farklı düşünen küçük bir Ermeni grubu da vardır. Bu bakımdan bütün Ermenilerin, meşrutiyetin ilanından aynı derecede sevindiğini söylemek de zordur. Örneğin, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra her milletten çok sayıda muhalif yurda dönmeye başlamıştır. Bu devrimcilerin çoğu meşrutiyetin ilanını aldatıcı bulmuştur. Bazı Ermeni gruplar ise İttihatçılarla yapılan anlaşmalara itiraz etmişlerdir. Bu gruplar daha sonra seçilen Ermeni mebuslarını ise “*satılık adamlar*” olarak değerlendirmişlerdir. Yine onlara göre meşrutiyetin ilanı, *Ermenilere karşı kurulan bir tuzaktır*.²²

II. Meşrutiyetin ilanından sonra başlayan Meclis-i Mebusan seçimlerinde, Ermeni milleti de Rumlar gibi kendi cemaatlerinin ayrıcalıklarını korumak amacını taşımışlardır. Ermeni Patrikhanesi ve Hınçak Cemiyeti bu amaç için Ahrar Fırkasıyla görüşmelerini hızlandırmıştır.²³ Taşnak Cemiyeti ise İttihat ve Terakki Cemiyeti ile iş birliği yapmış ve hedeflerine ulaşmaya çalışmışlardır. İttihatçılar da kendilerine daha yakın gördükleri Taşnaklarla uzlaşmayı tercih etmişlerdir.²⁴ Fakat Taşnaklar seçimlerde kendi

¹⁶ Avagyan ve Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki*, 23-34; Zohrab, *Siyasi Nutuklar*, 3-9; Aravelk, 19 Ağustos 1908.

¹⁷ *Talat Paşanın Anıları*, haz., A. Kabacalı, (İstanbul, 2000), 59.

¹⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. 2. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 518-519; Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev., F. Berktaş, (İstanbul, 1995), 111-112.

¹⁹ Avagyan ve Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki*, 81.

²⁰ Sait Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, haz., E. Düzdağ, 1993: 47; *Talat Paşanın Anıları*, 64-65.

²¹ *Tanin*, 7 Teşrinievvel 1324, 20 Ekim 1908.

²² Haluk Selvi, “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Devleti’nin Ermeni Politikaları (1908-1914)”, *Türk Yurdu*, Mayıs 2006, C. 26, S. 225, 108; *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri*, s. 59; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 140.

²³ Minassian, “1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda”, 220; *Tanin*, 1 Teşrinisani 1325, 14 Kasım 1909.

²⁴ *Talat Paşanın Anıları*, 44; Avagyan ve Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki*, 37, 52, 160; *İkdam*, 22 Ağustos 1324, 4 Eylül 1908; *İkdam*, 27 Eylül 1908; *Şura-yı Ümmet*, 24 Teşrinievvel 1908; Hüseyin Cahit,

kampanyalarını yürütmüşler ve kendi programlarını uygulamışlardır.²⁵ Seçimlerde adı duyulan ilk Ermeni kuruluşu, “*Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti*” dir. Ancak cemiyet; eşitlik, özgürlük ve Osmanlı toprak bütünlüğünü savunmasının yanında; Ermeni milletinin imtiyazlarına yönelik isteklerini de tekrarlamaktan geri durmamıştır.²⁶ Ermeni nüfusu sayıca az ve dağınık olduğu için Ermenilerin mecliste daha çok temsil edilmesi de zorlaşmıştır. Bu nedenle cemiyet, seçimlerde *etnik nispi temsil* sistemini savunmuştur.²⁷

İttihat ve Terakki Cemiyeti seçimlerde Ermeni adaylarının belirlenmesinde, seçim kanununa olan aykırılıklar nedeniyle bazı sorunlarla da karşılaşmış, ama Ermenilerin ısrarı üzerine bu isimler üzerinde anlaşmak zorunda kalmışlardır.²⁸ Yine Ermeni Patrikhanesi seçimler sırasında seçim kanunu nedeniyle gayrimüslimlerin mebus sayısının az olduğuna dair hükümete takrir vermiş, fakat bu takrir kabul edilmemiştir.²⁹ Ermeni basını da Ermeni mebus adaylarını her gün sütunlarına taşımışlar, halka tanıtmışlar, bu adaylara açıkça destek vermişler ve kamuoyu oluşturmuşlardır.³⁰

Seçimler sırasında en önemli polemiğe ise Tanin ile Jamanak arasında yaşanmıştır. Örneğin Tanin gazetesinin “*Türkiye Türklerindir*” makalesine; Jamanak tepki göstermiş ve karşılık olarak bu vatanın sadece Türklerin vatani değil, Ermenilerin de vatani olduğunu yazmıştır.³¹ Sonuçta, 1908 Meclis-i Mebusanına İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeniler arası anlaşmalar sonucu; 14 Ermeni kökenli mebus girmeyi başarmıştır.³²

1. 1909 Adana Olayları, Olayların Basına Yansımaları ve Patrik Turyan’ın İstifası Meselesi

II. Meşrutiyetin ilanından sonra Ermeni komiteleri artık Osmanlı Devleti’nde yasal bir statü kazanmıştır. Ermeni komiteleri bu süreçte teşkilatlarını güçlendirmişler ve savunma araçlarının hazırlanması gibi işlerle uğraşmışlardır.³³ Özellikle Adana, büyük devletlerin çıkarlarına dokunan stratejik bir noktada yer aldığı için burada isyan çıkarmak Ermenilerin *milli hedeflerine* ulaşmaları açısından kolay görünüyordu. Adana’da isyan amaçlı başlayan bu hazırlıklar beraberinde 1909 Adana Olaylarının başlamasını

“Taşnaksütyun Fırkası’nın Programı”, *Tanin*, 4 Teşrinisani 1908.

²⁵ Avagyan ve Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki*, 35-36; *Servet-i Fünun*, 4 Ekim 1908.

²⁶ *Aravelk*, 20 Temmuz 1908; *Servet-i Fünun*, 23 Eylül 1908; *Servet-i Fünun*, 22 Ekim 1908; *İkdam*, 27 Eylül 1908; Pars Tuğlacı, *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab*, (İstanbul: Pars Tuğlacı Yayınları, 2008), 26.

²⁷ Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, 25-41; Avagyan ve Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki*, 35-36; *İkdam*, 1 Teşrinievvel 1908.

²⁸ BOA, DH-MKT, 2635/33.1326. No. 24, (16 Eylül 1324); Demir, *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi*, 105-106; *Hizmet*, 18 Kasım 1908, s. 3; *Servet-i Fünun*, 8 Aralık 1908.

²⁹ BOA, DH-MKT, 2643/49, (1326.L.6).

³⁰ *Jamanak*, 13 Kasım 1326, 1-14 Kasım 1908, 3.

³¹ *Jamanak*, 29-11 Ekim 1908, 16 Ekim 1326, 1.

³² Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, “İkinci Meşrutiyet Devrinde Meclisler: 1908-1918”, *Güney-Doğu Araştırmaları Dergisi*, S. 4-5, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1975), 247; İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*, (Ankara: TBMM Yayınları, 1992), 176-179.

³³ Uras, *Tarihte Ermeniler*, 376.

hızlandırmıştır.³⁴ Ermenilerin bu çalışmaları ve şımarıklıkları dönemin mülki ve idari amirlerinin de dikkatini çekmiş ve bu konuda Dahiliye Nezaretine uyarıcı yazılar yazılmıştır.³⁵

II. Meşrutiyetin ilanı ile silah ticareti de serbest hale gelmiştir. Bu serbestiden de en çok Ermeniler faydalanmıştır. Bu durum basının da dikkatini çekmiş Ermenilerin silahlı hareketleri ile ilgili uyarı niteliğinde haberler basında yer almaya başlamıştır.³⁶ Adana Olaylarının alt yapısını hazırlayan olaylardan bir tanesinin de Ermeni tüccarların zenginleşmesi olarak gören araştırmacılar vardır.³⁷

Adana Olayları gerek Ermeni komitelerinin çalışmalarından gerek meşrutiyetin getirdiği otorite eksikliğinden İstanbul'da 31 Mart İsyanının (12-13 Nisan 1909) patlak vermesiyle aynı tarihlerde başlamıştır.³⁸ Adana'da 9 Nisan 1909 Cuma günü iki Müslüman gencin bir Ermeni tarafından vurulması olayların fitilini ateşlemiştir. Müslüman ahali hükümetten katillerin yakalanmasını istemiş, hükümet katilleri yakalayamamıştır. Ermenilerden birinin bir Müslümanı daha öldürmesi ile 13 Nisan'da olaylar başlamıştır.³⁹ Olaylar kısa sürede yayılmış ve Adana Valisi Cevat Bey, 13 Nisan 1909'da hükümeti bilgilendirmiştir.⁴⁰ Hükümet bu bilgi üzerine olayların durdurulması için takviye güç göndermiş ve gerekli tedbirleri almıştır.⁴¹

Fakat olayların önlenmesi için alınan tedbirler birçok yazışmadan sonra alınmış ve gönderilecek askerler zamanında yerine ulaşamamıştır.⁴² Olaylar tüm hızıyla sürerken, hükümet Karahisarlı Redif Taburunu silah altına çağırarak, bu tabur geldikten sonra olaylar yavaş yavaş durulmuştur. Fakat birkaç gün sonra olaylar tekrar ilkinden daha da şiddetlenmiştir. İkinci olay birincisinden daha uzun sürmüş ve daha fazla cana ve maddi

³⁴ Gürün, *Ermeni Dosyası*, 173; Recep Karacakaya ve Yusuf Sarınoy, *1909 Adana Ermeni Olayları*, (İstanbul: İdeal Kültür ve Yayıncılık, 2012), 17; Hagop Terziyan, *Kilikya Faciası*, (İstanbul, 1902); Çalyan Karebet, *Adana Vakası ve Mesulleri*, (Dersaadet: Reforme Hınçak Cemiyeti, 1325).

³⁵ Cemal Paşa, *Hatıralar, İttihat ve Terakki ve Birinci Dünya Harbi*, haz., B. Cemal, (İstanbul: Selek Yayınları, 1959), 424; Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, (İstanbul, 1961), 45-48; *Talat Paşanın Anıları*, 22-23; Mehmet Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları*, haz., İ. Parmaksızoğlu, (Ankara: TTK, 1986), 41; *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, haz., Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, (Ankara: TTK, 1996), 203-204; *İkdam*, 20 Eylül 1325, 3 Temmuz 1909, 3; Hasan Fehmi, "Mersin'den Mektup", *İttidal*, No: 39, 29 Nisan 1325, 12 Mayıs 1909, 2-3.

³⁶ Salahi R. Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları", *Belleten*, C. II, S. 201, Aralık 1987, (Ankara: TTK, 1988), 1270-1272.

³⁷ Meltem Toksöz, "Adana Ermenileri ve 1909 'iğtişası'", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 5. Bahar 2007, 148; Gürün, *Ermeni Dosyası*, 226; Uras, *Tarihte Ermeniler*, 373.

³⁸ Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, (Ankara: İmge Yayınevi, 1994); İsmail H. Danişmend, *31 Mart Vakası*, İstanbul, 1986.

³⁹ Yusuf Sarınoy, "Arşiv Belgelerine Göre 1909 Adana Ermeni Olayları", *1909 Adana Ermeni Olayları, Makaleler*, 2011, 59-85.

⁴⁰ Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre," 32; Arıkoğlu, *Hatıralarım*, 49-50.

⁴¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1909-1916)*, C. 4, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2009), 3-84.

⁴² Karacakaya ve Sarınoy, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 28.

kayıplara neden olmuştur.⁴³

İkinci olay başlamadan önce Rumeli'den kıtalar gelmeye başlamıştır. Bu olaylar, 24-26 Nisan tarihleri arasında Ermenilerin yeni gelen askerlere silahla saldırması üzerine başlamıştır.⁴⁴ Bundan sonra asayiş daha iyi bir hal aldıysa da 8 gün sonra olaylar tekrar başlamıştır. Bu sırada Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya gibi büyük devletlerin harp filoları da Mersin limanına demirlemiş, mensup oldukları hükümetlere telsizle bilgi aktarmışlar, fakat Ermeni ihtilalcilerin planladıkları gibi askeri bir çıkarma yapmamışlardır.⁴⁵

Adana Olayına, hükümet ve meclis; *hazin vaka* adını vermiştir. Olaylardan hemen sonra hükümet; 4 Mayıs 1909'da Adana Vilayetinde İdare-i Örfiye ilan etmiştir.⁴⁶ Hükümet ayrıca, Adana kumandanlığına Miralay Mehmet Ali, Valiliğe de Cemal Bey'i tayin etmiştir.⁴⁷ Ayrıca Müfettiş Umumi Ferik İsmail Fazıl Paşa'nın başkanlığında Harp Divanı kurulmuş ve hemen cezalandırmalar başlamıştır. Divanı Harbin verdiği kararlar sonucu 30'a yakın Türk, 8 Ermeni derhal idam edilmiştir. 300'den fazla Türk ise ağır hapse mahkûm edilmiş, çoğu da Bodrum kalesine sürülmüştür.⁴⁸ Yani olayları kimin başlattığına dair ortaya atılan bütün isimler eşit olmasa da ceza görmüştür.

İstanbul'a Adana Olayının haberinin ulaşmasının hemen ardından Ermeni Patrik Kaymakamı Ohannes, Adana Ermeni Murahhaslığına çektiği bir telgrafta; sükûnetin sağlanmasını tavsiye etmiş ve meşrutiyete muhalif bu olayların nedenini sormuştur.⁴⁹ Adana Divân-ı Harbince 9 Müslim ile 6 Ermeni'nin idama mahkûm edildikleri patrikhanece bilgi alınır alınmaz ise Patrik Turyan (Yeghiché Tourian), Sadrazam Paşaya bir takrir göndermiştir. Bu takirde Patrik, Ermenilerin mahkûmiyetini protesto etmiş ve yeniden bir tahkikat yapılmasının gerekliliği üzerinde durmuştur.⁵⁰ Ermeni Patrik Turyan, Ermeni idamları için Bab-ı Aliye baskı yapmış, Ermenilerin idamlarını durdurmaya çalışmıştır. Bu durum ise patrikhane ve hükümet arasında ciddi bir buhrana neden olmuştur. Türkçe basından İkdâm ise Patrik Turyan'ın bu protestoları üzerine hükümetin gereken işlemleri yaptığını adaletin herkes için olduğunun altını çizmiştir. Gazete ayrıca, Ermenice basının kışkırtıcı bir dil kullanmasını da eleştirmiştir.⁵¹

⁴³ Arıkoğlu, *Hatıralarım*, 52.

⁴⁴ Asaf, 1909 Adana, 12; Cemal Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Turan Kitapevi, 1982), 305; Avagyan ve Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki*, 64-65.

⁴⁵ Arıkoğlu, *Hatıralarım*, 54.

⁴⁶ Seda Uluskan, "Adana Olayları Sırasında Alınan Asayiş Tedbirleri ve Olayın Meclisteki Yankıları", 1909 Adana Olayları/Makaleler, ed. Kemal Çiçek, (Ankara: TTK, 2011), 235-250; *Azadamart*, 11-29 Ağustos 1911; İrade-i Örfiye kararı Adana basınında da yayınlamıştır. Bk. *İtidal*, No: 38, 25 Nisan 1325, 8 Mayıs 1909, 1; İhsan Fikri, "İdare-i Örfiye", *İtidal*, No: 38, 25 Nisan 1325, 8 Mayıs 1909, 1.

⁴⁷ Cemal Paşa, *Hatıralar*, 432-433.

⁴⁸ Asaf, 1909 Adana, 16 vd; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1909-1916)*, 16-74; Toksöz, "Adana Ermenileri", 156.

⁴⁹ *İkdâm*, 18 Nisan 1909.

⁵⁰ *Tanin*, 29 Mayıs 1325, 11 Haziran 1909, 2.

⁵¹ *İkdâm*, 20 Eylül 1325, 3 Ekim 1909, 3.

Türkçe basın ise Adana Olaylarının yakın takipçisi olmuştur. Basın, Adana Olaylarını başlangıçta normal bir *asayiş olayı* gibi okuyucularına aktarırken, daha sonra *igtişâş* (isyan) sözcüğü kullanmış ve nerdeyse her gün bu konudaki haberlere yer vermiştir. Hatta bazı basın mensupları da Adana'ya gönderilmiş ve izlenimleri gazetelerde yayınlanmıştır.⁵² Adana basınından *İtidal* gazetesi de II. Meşrutiyetin ilk yıllarında yaşanan bu olayları büyük bir *hayal kırıklığı, kızgınlık ve üzüntüyle* sayfalarına taşımıştır.⁵³ Bu sırada basının Adana Olaylarına olan ilgisi ve sürekli haber akışı, gayrimüslim mebuslardan Agop Babikyan'ın da tepkisini çekmiş ve İstanbul basınına tarafı olmakla suçlamıştır. Bu suçlamaya *Tasvir-i Efkâr* gazetesi karşı çıkmış ve Ermenilerin ve diğer milletlerin ayrılıkçı bir siyasi amaçları olmayacağını yazmıştır.⁵⁴

Ermeni Patrikhanesi ayrıca 20 Nisan 1325'de (3 Mayıs 1909) Adana'ya soruşturma heyeti göndermiştir. Heyet, raporunu hazırlayıp patrikhaneye sunmuştur. Patrikhanede bu rapora dayanarak, 2 Mayıs 1909 tarihinde oldukça ağır ithamlardan oluşan bir takriri hükümete göndermiştir. Takrir de Adana Olaylarının sorumlusu olarak, irtica yanlıları, meşrutiyet düşmanları ve Yıldız Sarayı işaret edilmiştir.⁵⁵ Bu sırada Patrik Turyan ile Mahmut Şevket Paşa arasında da bu konuda bir görüşme olmuştur. Görüşme her iki taraf için olumlu geçmiştir. Bu ılımlı havaya rağmen Ermenice gazetelerde Adana Olayları nedeniyle Ermeni Patriğinin istifade edeceğine dair haberler de yer almaya başlamıştır. Bu haberler üzerine Ermeni Patrik bir açıklama yapmıştır. Patrik, bu olaylar nedeniyle istifade etmek istediğini, fakat şimdilik hükümetin bu konuda verdiği güvenceleri uygulayıp uygulamayacağını beklediğini söylemiştir.⁵⁶

Bir süre sonra da gazeteler de Adana Olayları nedeniyle Ermenilerin Amerika'ya gitmeye başladığı haberleri yer almaya başlamıştır. Bu haberler üzerine Osmanlı basını bu sefer de Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğunda tarih boyunca oynadığı önemli rollere değinen yazılara yer vermiş tekrar bir *kardeşlik ve Osmanlılık bilinci* ortaya koymaya çalışmışlardır.⁵⁷ Gazeteler ayrıca dönemin herkes tarafından sıkça vurguladığı gibi Adana Olaylarının nedeninin istibdatı aranması gerektiğini, şimdi yeni Türkiye'ye "*iyi evlat (lar) lazım*" olduğunu, bunun içinde Türkler ve Ermeniler arasında emniyetsizliğin ortadan kaldırılması gerektiğini yazmıştır.⁵⁸ Adana valisi Cemal Bey'de kamuoyunun daha fazla olumsuz etkilenmemesi için Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta gazetelerin aldığı her heyecanlı haberleri veya mektupları gazetelerinde

⁵² Karacakaya ve Sarıay, 1909 *Adana Ermeni Olayları*, 38; *Tanin*, 22 Mayıs 1325, 4 Haziran 1909, 2.

⁵³ İsmail Safa, "Müdhiş Bir İsyan", *İtidal*, No: 33, 7 Nisan 1325, 20 Nisan 1909, 1-2; Burhan Nuri, "Ermeniler Hükümet Teşkil Edebilir Mi?", *İtidal*, No: 33, 7 Nisan 1325, 20 Nisan 1909, 2; İhsan Fikri, "Safahat-ı İhtilal", *İtidal*, No: 33, 7 Nisan 1325, 20 Nisan 1909, 2.

⁵⁴ *Tasvir-i Efkâr*, 26 Haziran 1325, 9 Temmuz 1909, 1; *Tasvir-i Efkâr*, 28 Haziran 1325, 11 Temmuz 1909, 1.

⁵⁵ Karacakaya ve Sarıay, 1909 *Adana Ermeni Olayları*, 36-37.

⁵⁶ *Tanin*, 13 Mayıs 1325/26 Mayıs 1909.

⁵⁷ *Tanin*, 26 Teşrinisani 1325, 9 Kânunuevvel 1909, 1; *Sabah*, 6 Mayıs 1325, 19 Mayıs 1909; *Tanin*, 24 Haziran 1326, 7 Temmuz 1910, 1.

⁵⁸ *Tahidramos*, 9 Mayıs 1909; *Tasvir-i Efkâr*, 14 Temmuz 1909, 5 Temmuz 1325, 1.

yayınlanamalarını, halkın galeyana geldiğini, sükût ve huzurun sağlanması için hükümete yardımcı olmalarını rica etmiştir.⁵⁹

Yabancı basında Adana Olaylarını yakından takip etmiş ve bu haberleri “*Adana katliamları*” şeklinde *önyargılı ve tehditkâr* bir üslupla okuyucularına aktarmıştır.⁶⁰ Süreç hızla devam ederken yabancı ve yerli basında da Ermeni komitelerinin suçlu olmadığı görüşü hâkim olmaya başlamıştır. Kamuoyunun baskısı, mebusların raporları, patrikhanenin protestoları ve bazı basın unsurlarının baskısı nedeniyle Divan-ı Harp kararları dahi sorgulanmaya başlamıştır.⁶¹ Ermenice basın da hükümete sürekli olarak suçluların ne zaman cezasını bulacakları konusunda soru yağmuruna tutmuşlardır. Örneğin Azadamart, bu olayın elebaşlarının hala netleşmediğini, olayların Ermenilere karşı çıkartıldığını, bu kişilerin şimdi de darağacında Ermeni görmek istediklerini, “*ne zaman ki darağacında Ermeni görecekler o zaman yürekten sevinecekleri*” yönünde sert ve kışkırtıcı bir açıklamalarda bulunmuştur.⁶²

En nihayetinde Adana Olayları ile ilgili bilgilerde paylaşılmaya başlamıştır. Fakat bu verilerde beraberinde yeni bir tartışma konusu olmuştur. Örneğin Adana Olayı nedeniyle ölenlerin sayısı; Cemal Paşa’ya göre 17 bin Ermeni, 1850 Müslüman’dır.⁶³ Adana Piskoposluğu raporuna göre 17.844 ölü vardır.⁶⁴ Patrikhane soruşturma heyetine göre 21.361 ölü vardır.⁶⁵ Çeşitli konsolosluklara göre 20 bin ölü vardır.⁶⁶ Bu konuda Dâhiliye Nazırı Ferit Bey tarafından meclise sunulan tezkerede ise bu sayı ile ilgili yapılan araştırmalara göre kamuoyunda sürekli paylaşılan bu oranların doğru olmadığını ortaya koymaya çalışmıştır.⁶⁷ Raporundaki veriler şu şekildedir:

“... *Ahali-i Müslimeden 1924 maktul ve 533 mecruh ve ahali-i gayrimüslimeden 1455 maktul ve 382 mecruh vuku bulduğu ve dâhili vilayetteki Ermenilerin zukûr ve İnâs nüfusu umumiyetle 48.477 kişiden ibaret olmasına nazaran 20-30 bin Ermeni’nin telef olduğuna dair olan iddianın her halde hakikaten pek baid bulunduğu dermeyân kılınmıştır.*”

Ermenice basın, Ermeni Patrikhanesi derken bu sefer de Ermeni meclisi üyelerinden 77 kişi Galata’da toplanmış ve Adana Olaylarını değerlendirmişlerdir. Toplantıda öncelikle yapılan konuşmalarda hükümetin çalışmaları ve Divan-ı Harp kararları eleştirilmiş ve bir komisyon oluşturulmasına karar verilmiştir. Toplantıya katılan mebus Kegam da konuşmasında hükümetten yana bir tavır takınmıştır.⁶⁸

⁵⁹ BOA. DH-MKT. 2838/100, 1327, Ca.21.(28 Mayıs 1325).

⁶⁰ İleri, *The Times Gazetesi’ne Göre*, 246-269.

⁶¹ Karacakaya ve Sarıay, *1909 Adana Ermeni Olayları*, 38.

⁶² Azadamart, 15-28 Ağustos 1909.

⁶³ Cemal Paşa, *Hatıralar*, 354.

⁶⁴ Anadol, *Tarihin Işığında*, 307; Terziyan, *Kilikya Faciası*, 157.

⁶⁵ Terziyan, *Kilikya Faciası*, 254.

⁶⁶ Terziyan, *Kilikya Faciası*, 254.

⁶⁷ MMZC, D. 1, C. 2, İ. 69, 28 Nisan 1325, 318.

⁶⁸ Azadamart, 3-20 Temmuz 1909, 3.

Adana Olaylarından sonra işler hiç durulmamış, tutuklamalar devam etmiştir.⁶⁹ Bu sırada mebuslardan Krikor Zohrap ve Dagavaryan'ın da olduğu bir heyet de Adana Olaylarında gerekenin yapılacağına söz veren, Hüseyin Hilmi Paşa'nın huzuruna çıkmışlar ve Hilmi Paşaya, durumun vahametinden söz etmişlerdir. Bunun üzerine Sadrazam, kendilerine güvenilmesini tavsiye etmiş ve “*Ya bu barbarlığa son veririm ya da istifa ederim*” demiştir. Mebuslar ayrıca, Meclisi Mebusan da bir soruşturma komisyonu kurulmasını da talep etmişlerdir. Paşa bu isteği de kabul etmiştir.⁷⁰ Sivas mebusu Dagavaryan ayrıca Dâhiliye Nazırını da ziyaret etmiş ve bu altı Ermeni'nin idamı hadisesinin gerekenden fazla tesiri olacağını söylemiştir. Dâhiliye Nazırı ise açıklamalarında adaletin herkes için eşit olduğunu vurgulamış sadece Müslüman ahalinin cezalandırılmasının toplumda daha fena sonuçlar doğuracağını da belirtmiştir.⁷¹

Ermenice basından Azadamart, Adana Olaylarının harareti tartışmaları hızla devam ederken bu manzarayı; “*nasıl ki ateşin kalıntıları kül gibi etrafa yayılıyor aynen öyle etrafa yayılmaya devam ediyor*” diye betimlemiştir.⁷²

Patrik Turyan ise yargılamalar ve idamlar devam ederken tekrar istifaya karar vermiş ve istifasını, Adliye Nezaretine vermesi gerekirken sadrazama ileterek krize birde diplomatik kriz eklemiştir. Sadrazam da Patrik ile görüşmüş ve yargılamaların adil olduğunu açıklamış ve istifanamesini geri almasını teklif etmiştir.⁷³ Bunun üzerine Patrik Turyan istifasında ısrar etmişse de bir taraftan sadrazam diğer taraftan, Adliye ve Dâhiliye nazırlarının açıklamalarından sonra meselenin büyümeyeceğini ve istifada ısrar etmeyeceği konusunda açıklamada bulunmuştur.⁷⁴ Fakat Patrik Turyan bir müddet sonra eski kararına geri dönmüş ve Adana Olaylarından sonra oluşan Divan-ı Harb-i Örfinin yargılamalarına olan itirazına, hükümetin gereken adımları atmadığı gerekçesiyle istifasını vermiştir.⁷⁵

Ermeni Patriği Turyan'ın istifası üzerine Ermeni cemaati meclisi tekrar toplantı yapmıştır. Toplantıda azalar çok kötümser konuşmalar yapmış, bu havayı mebus Zohrap'ın konuşması yumuşatmıştır. Zohrap hükümetin izlediği politikayı savunmuştur.⁷⁶ Hükümet'te patriğin istifasını geri alması için patrikhaneye bir memurunu göndermeye karar vermiştir.⁷⁷ Hatta Erzurum'da Patrik Turyan'ın istifası üzerine bir miting düzenlenmiştir.⁷⁸

⁶⁹ BOA, DH-MKT, 2852/43, 1327, C.2.

⁷⁰ Avagyan ve Minassian, *Ermeniler İttihat*, 171.

⁷¹ *İttihad*, 28 Ağustos 1325, 10 Eylül 1909, 1.

⁷² *Azadamart*, 15-28 Ağustos 1909.

⁷³ *Tasvir-i Efkar*, 16 Temmuz 1909; *İttihad*, 28 Ağustos 1325, 10 Eylül 1909, 1.

⁷⁴ *İttihad*, 28 Ağustos 1325, 10 Eylül 1909, 1.

⁷⁵ *Tanin*, 28 Eylül 1325, 11 Ekim 1909; *İttihad*, 28 Ağustos 1325, 10 Eylül 1909, 1; *Yeni Gazete*, 27 Ağustos 1325, 9 Eylül 1909.

⁷⁶ *İkdam*, 20 Eylül 1325, 3 Ekim 1909, 3.

⁷⁷ *İttihad*, 28 Ağustos 1325, 10 Eylül 1909, 1; *İkdam*, 20 Eylül 1325, 3 Ekim 1909, 3.

⁷⁸ *İkdam*, 5 Kânunuevvel 1325, 18 Aralık 1909, 2; *İkdam*, 19 Kânunuevvel 1325, 1 Ocak 1910, 3.

Ermeni Patriğinin istifası konusu giderek siyasileşmeye başlamıştır. İstifa eden Turyan, Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile görüşmüştür. Bu görüşmede Turyan, olaylardan sorumlu tutulan 18 Ermeni'nin ve Adana Murahhası Episkopos Mişe'nin tahliyesini talep etmiştir. Talat Bey ise soruşturmanın devam ettiğini belirtmiştir.⁷⁹

Turyan'ın istifası meselesi, Babıalı ile Patrikhane arasında önemli bir mesele haline gelmiştir. Sadrazam, Ermeni Patrikhanesinin, Turyan'ın istifasını geri alması konusunda ikna etmek için bir komisyon oluşturulmasını istemiştir. Komisyonunda Ermeni mebuslardan Zohrap ve Boyacıyan da bulunmuştur. Zohrap ve Boyacıyan Turyan'ı ziyaret etmişler, istifasını geri almasını istemişlerse de Turyan kararının kesin olduğunu belirtmiştir.⁸⁰ Turyan daha sonra Ermeni basınına yaptığı bir açıklama da tekrar Divan-ı Harbin kararları geri alınmadıkça görevine dönmeyeceğini tekrarlamıştır.⁸¹ Turyan'ın istifası haberleri Ermeni meclisinin de istifa edeceği haberleriyle devam etmiştir.⁸²

Ermeni Patriği Turyan'ın istifası meselesi duyulduğu andan itibaren bütün Osmanlı basınına da günlerce işgal etmiştir.⁸³ Ermenice basın Turyan'ın istifasını desteklerken. Türkçe basın ise istifayı gereksiz bulmuş ve hükümetin yapması gerekeni yaptığını tekrarlamış, birlik ve beraberlik mesajları vermiştir.⁸⁴ Hatta bu konuda zaman zaman Ermenice ve Türkçe basından Tanin ve Azadamart sık sık karşı karşıya gelmiştir.⁸⁵

Turyan, istifası basında eleştirilere uğrayınca, Ermenice basından Jamanak'a bir açıklama yapmak zorunda kalmıştır. Turyan açıklamasında, istifa gerekçesinin, Ermenilerin ve vatanın menfaatine olduğunu, isteklerinin yerine getirilirse istifasını geri alacağını söylemiştir.⁸⁶

Adana Olayı, Ermeni cemaatleri arasındaki çelişkileri de arttırmıştır. Özellikle 8 Ekim 1909 tarihinde Adana Olaylarından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Taşnaksutyun arasında yapılan görüşmelerde birlik ve beraberliğin sağlanması amacıyla bir anlaşma yapılmıştır. The Times gazetesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Taşnaklar arasındaki bu antlaşmayı: "*pour sauvegarder la constitution*" (anayasayı koruma birliği) olarak tanımlamıştır.⁸⁷ Bu anlaşma; Adana Olayından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Taşnaksutyun arasında "*son birleşme*" olarak değerlendirilmiştir.⁸⁸ Fakat bu birleşme, bazı Ermeni kesimlerince memnuniyetsizlik oluşturmuştur. Çünkü Ermenilere göre

⁷⁹ *İkdam*, 21 Teşrinievvel 1909, 1.

⁸⁰ *İkdam*, 16 Eylül 1909, 2.

⁸¹ *İkdam*, 6 Kânunuevvel 1325, 19 Aralık 1909, 1.

⁸² *Bk. İkdam*, 20 Teşrinievvel 1909, 2.

⁸³ *İkdam*, 29 Eylül 1325, 12 Ekim 1909, 1.

⁸⁴ *İkdam*, 29 Eylül 1325, 12 Ekim 1909, 1; *Tanin*, 26 Teşrinisani 1325, 9 Aralık 1909.

⁸⁵ *Azadamart*, 3-20 Temmuz 1909, 3; *Azadamart*, 30 Temmuz 1325, 13 Ağustos 1909, 1.

⁸⁶ *İkdam*, 21 Teşrinievvel 1909, 1; *İkdam*, 2 Teşrinisani 1909, 20 Teşrinievvel 1325, 3.

⁸⁷ Uras, *Tarihte Ermeniler*, 574-577; Ahmad ve Rustow, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Meclisler, 254; Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda", 179; Avagyan ve Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki*, 148; İleri, *The Times Gazetesi'ne Göre*, 221-222.

⁸⁸ Avagyan ve Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki*, 70-72; *İttihad*, 17 Ağustos 1325, 30 Ağustos 1909, 1-2; *Tanin*, 16 Temmuz 1325, 29 Temmuz 1909; *Azadamart*, 23 Haziran 1325, 6 Temmuz 1909.

Ermenilere karşı işlenen suçlarda da bir azalma olmamış ve gerekenler yapılmamıştır. Bu anlaşılmadan rahatsız olan diğer Ermeni komiteleri ise birleşmişlerdir.⁸⁹

Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Umumisi tekrar 18 Kanunuevvel 1325’de (31 Aralık 1909) Galata’da toplanmıştır. Toplantıda, Adana Olayları ve Divanı Harp kararları ile hükümetin icraatları tartışılmıştır.⁹⁰ Ermeni meclisi daha sonra tekrar toplanmış ve hükümetin verdiği kararlar hakkında bilgi almak için Kapu Kethüdası Kamer Efendi’nin Sadrazama gönderilmesine karar verilmiştir.⁹¹

Ermeni Patriğinin istifası meselesi hakkında Meclis-i Vükelâ da toplanmış ve Adana Olayları nedeniyle gerekeni en iyi şekilde yaptığını ve patriğin istifasını geri almasını istemiş ve karar Turyan’a iletilmiştir.⁹² Azadamard ise Adliye Nazırı Necmeddin Beyin, Turyan’ı ziyaret edip istifa meselesi hakkında bazı tebligatta bulunacağına dair bir haber yapmıştır.⁹³ Yine Ermeni Meclis-i Cismani azasından Karayan İstapan, Kirkor Zohrap ve Boyacıyan Hamparsum’dan oluşan bir heyet de Patrik Turyan ile görüşmek üzere Kadıköy’deki ikametgahlarına gitmişlerdir.⁹⁴

Turyan’ın, Adana Olayları nedeniyle Divanı Harbi Örfi tarafından tutuklanan Ermenilerden beşinin idamına karar verilmesi üzerine, bu kişilerin masum olduğu yolundaki yoğun protesto çalışmaları sonucu; beratına karar verilen Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Asaf Beyin tekrar yargılanmasına karar verilmiştir. Ayrıca olayda bağlantısı bulunduğu ileri sürülen Ermeni rahiplerinin de beratına karar verilmiştir.⁹⁵

Turyan en nihayetinde tekrar göreve gelmiş, göreve gelir gelmez de hükümete tekrar Adana Olayları konusunda isteklerini içeren bir takrir daha göndermiştir. Patrik Turyan, daha sonra Kadıköy’de verdiği bir konuşmada olumlu bir hava estirmiş ve konuşmasında; Osmanlı İmparatorluğu içinde meşrutiyetle birlikte eskisinden daha çok huzurlu ve rahat yaşayacaklarını, yeni kabinenin çalışmalarından da emin olduklarını dile getirmiştir.⁹⁶

Ermeni Patrikten sonra 26 Nisan 1910 Ermeni Meclis-i Cismaniyesi de istifa etmiş ve yeni seçimlere gidilmiştir. Bu süreçte Jamanak bu meclisin bir an önce oluşturulmasını hükümet ile patrikhane arasındaki iletişim devam etmesi gerektiğine değinmiştir.⁹⁷

⁸⁹ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, (1839-1914)*, (Ankara: TTK, 1989), 202; Avagyan ve Minassian, *Ermeniler İttihat ve Terakki*, 70-71; İleri, *The Times Gazetesi’ne Göre*, 228; *İkdam*, 21 Teşrinievvel 1909, 1.

⁹⁰ *Tanin*, 7 Kânunuevvel 1325/20 Aralık 1909; *İkdam*, 24 Teşrinievvel 1326, 6 Kasım 1910, 3.

⁹¹ *Tanin*, 11 Teşrinievvel 1325/24 Ekim 1909.

⁹² *Tanin*, 23 Eylül 1325, 6 Ekim 1909.

⁹³ *İkdam*, 3 Eylül 1325, 16 Eylül 1909, 2.

⁹⁴ *İkdam*, 3 Eylül 1325, 16 Eylül 1909, 2.

⁹⁵ Bk. Taner Aslan, “Mehmet Asaf Bey’in Cebel-i Bereket Mutasafflığı: 1909 Adana Olayları ve Mehmet Asaf Bey’in Yargılanma Süreci”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 61, Yıl: 2018, 185-232; *İ’tilaf*, 13 Kânunuevvel 1325, 26 Aralık 1909, 2.

⁹⁶ *Tasvir-i Efkar*, 13 Şubat 1910.

⁹⁷ *Tanin*, 13 Nisan 1326, 26 Nisan 1910.

2. Adana Olaylarının Meclis-i Mebusan'da Tartışılması, Ermeni Mebusların Tepkileri, Meclis-i Mebusan Tarafından Seçilen Tahkik Heyeti ve Çalışmaları

Adana Olayları, Meclis-i Mebusan'ın gündemine ilk kez, 5 Nisan 1325 (18 Nisan 1909) tarihinde, “*Adana Mebusu Ali Münif Bey ve rüfekasının Adana’da meydana gelen Ermeni harekâtına dair takrir*” münasebetiyle gelmiştir.⁹⁸ Müzakerelerde, Sivas mebusu Dagavaryan Adana’dan gelen telgrafların okunmasını istemiştir. Bu telgraflardan biri Ermeni bir din görevlisine aittir. Bu telgraf şu şekildedir:

“Üç günden beri ahali-i Hristiyanıye katl ve nehb ve haneleri ihrak edilmektedir. Hayli kesân ıtlaf edilmiştir. Kilise müstemelâtı heyecan içinde bulunan ve aç olan cemi gafurla memlûdır. Kıtıl ve yangınlar devam etmektedir. Ahval-i umumiye dehşetlidir. Aynı ahval Tarsus ve Sis ve mahall-i sairede de caridir”. “*Ermeni patrik Kaymakamlığı Canib-i Alisine; her hafta katliam, ihrak, garat ahvali devam ediyor. Elyevm Sis üzerine de hücum bekleniyor. Heyecan umumi dehşetlidir. Hükümetin tedabir-i adile-i kat’isine delalet istikrara-ı asayişle hayat-ı umumiyenin muhafazası istirham olunur. Kilikya Müstafta Katagikosu Sahak.*”⁹⁹

Bu telgraflar tek tek okunduğunda genel olarak üç günden beri Hristiyan halka yönelik saldırılar olduğu, kıtal ve yangınların devam ettiği, halkın dehşet içinde olduğu belirtilmiş ve yardım istekleriyle son bulmuştur. Telgraflarda ayrıca aynı durumların, Tarsus, Sis gibi yerlerde de olduğu belirtilmiştir. Telgraflar bu olayların başka vilayetlere de sıçraması olasılığından söz etmiş, bir an önce tedbir alınması uyarısında bulunulmuştur. Bu telgraflar Ermeni kökenli mebuslar arasında heyecanla karşılanmıştır. Muş mebusu Kegam, hükümetin bir an önce önlem alması gerektiğini söylemiş ve meclisin de bu konuda hükümete bazı telkinlerde bulunmasını istemiştir. Bu sırada söz alan Erzurum mebusu Vartkes’de vatanın iki gruba bölündüğünü, bir grubun meşrutiyeti yaşatmak, diğerinin de yıkmak için uğraştığını söylemiştir. Vartkes, bu olaylara sebep olarak da yerel yöneticileri suçlamış ve cezalandırılmalarını istemiştir.¹⁰⁰ Bu görüşmelerde Müslüman mebuslar ise Vartkes’in şiddetli çıkışlarına karşılık sessiz kalmışlar ve bu söylenenlere adeta onay vermişlerdir.

Daha sonra Meclisi Mebusan’ın, 18 Nisan 1325 (1 Mayıs 1909) tarihli oturumunda Adana Valisi Cevad Bey’in 13 Nisan 1325 (26 Nisan 1909) tarihli telgrafi okunmuştur.¹⁰¹ Vali, telgrafında Adana da Müslümanlarla Ermeniler arasında 1 Nisan günü başlayan olayın 3 gün sürdüğünü, bu olayı bastırmak için Kumandan Paşa ile birlikte gece ve gündüz uğraşıldığını, ama daha sonra Ermeni mahallelerinden tekrar silah sesleri işitilmeye başlandığını, aynı zamanda da iki noktada yangın çıktığını söylemiştir. Vali ayrıca bu durumun Müslümanlar tarafından heyecanla karşılandığını, askerinde yetersiz olduğunu, asker isteğinde bulunduğunu ve bu gelen askerleri belirli yerlere sevk ettiğini, olaylarında bu sayede bastırıldığını söylemiştir.¹⁰²

Bu telgraf üzerine Varteks, valinin gönderdiği telgrafta yalan beyanlar olduğunu

⁹⁸ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 58, 5 Nisan 1325, 69; Uluskan, “Adana Olayları Sırasında Alınan Asayiş Tedbirleri...”, 235-250.

⁹⁹ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 58, 5 Nisan 1325, 70.

¹⁰⁰ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 58, 5 Nisan 1325, 70-71.

¹⁰¹ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 108-109.

¹⁰² MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 108-109.

iddia etmiş, Hristiyan ahalinin olayların çıkmasında etkisi olmadığını, olaylarda 3 bin Ermeni'nin öldürüldüğünü, geriye kalan Ermenilerin ise kiliselere ve mekteplere sığındıklarını ve kendilerini korumaya çalıştıklarını söylemiştir. Vartkes, aynı tarihlerde 31 Mart Olayının çıkmasında *aynı parmağın* rol oynadığını, meclisin şanına yakışan bir tedbir alması gerektiğini de söylemiştir. Vartkes bu tedbirler arasında şunları zikretmiştir: birinci olarak İdare-i Örfiye namıyla bir komisyonun oluşturulmasını, ikinci olarak meclis tarafından bir komisyonun oluşturulmasını, üçüncü olarak da II. Abdülhamid'in mallarından bir kısmını alınıp zarara uğrayanlara verilmesi.¹⁰³

Kozan mebusu Muratyan Hamparsum ise bu olaylar duyulur duyulmaz Dâhiliye Vekâletine müracaat ettiklerini, bu kurumdan da gerekenin yapılacağını söylediğini, ondan sonra bu olayların vuku bulduğunu, daha sonra tekrar müracaat ettiklerini söylemiştir. Hamparsum da bu olayın sorunlularının yerel memurlar olduğunu, "*ilk müracaatları dikkate alınıp ceza görselerdi*" bu olayların yaşanmayacağını ileri sürmüştür. Hamparsum, valinin telgrafını da Vartkes'in de dediği gibi yalanlarla dolu olduğunu iddia etmiş ve valinin eski usul de hareket ettiğini söylemiştir. Hamparsum konuşmasında Ermenilerin olayların başlamasına neden olmadıklarını kanıtlamaya çalışmıştır. Hamparsum ayrıca: Dâhiliye Nezaretinin, Adana'ya gönderdiği telgrafta; "*ecnebilere dokunmayınız*" yazıldığını, eğer ecnebilere dokunulursa, olaya müdahale edileceğini; aynı politikanın İstanbul'da da oynandığını söylemiştir.¹⁰⁴ Bunun üzerine Sivas mebusu Dagavaryan, "*Yani Ermenileri vurunuz, ecnebilere dokunmayınız*" diye telgrafta farklı bir yorum getirmiştir.¹⁰⁵ Ermeni mebusların bu ateşli konuşmaları üzerine Rum kökenli mebuslardan Selanik mebusu Artas Efendi ise bu olayla birlikte Anadolu vilayetlerinin ıslaha muhtaç olduğunun anlaşıldığını ve bu konuda önlem alınmasını istemiştir.¹⁰⁶ Böylelikle Adana Olaylarıyla başlayan ve beraberinde zorunlu askerlik, kilise ve mektepler gibi ayrıcalıklar konusunda yaşanan bir çok konu ve olay Ermeni ve Rum cemaatlerini bir müddet sonra beraber hareket etmeye sevk etmiştir.

Mebuslardan Muratyan Hamparsum ve Dagavaryan İrade-i Örfiye ilan edilmesine rağmen, memurların aynı kalmasından şikâyet etmişlerdir. Esasen bu iddialar Ermeni Patriğin ve Ermeni basınının da önemli iddiaları arasındadır. Dagavaryan, bu Adana Olayının *planlı* bir olay olduğu üzerinde durmuştur. Hatta Dagavaryan, Adana Olayından önce bu olayı meydana getirmek için programlar hazırlandığını, İstanbul'dan özel olarak memurlar gittiğini ileri sürmüştür. Dagavaryan bu konuda meclisin de görevini yapmadığını belirtmiştir.¹⁰⁷

İstanbul mebusu Zohrap da Adana'daki olayları İstanbul'daki olayla ilişkilendirmiş, "*Adana Olayı başka bir zamanda ortaya çıksaydı daha büyük bir tepkiye neden olacağını*" söylemiştir. Zohrap konuşmasına öncelikle valinin mektubuyla başlamış ve

¹⁰³ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 110-111.

¹⁰⁴ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 111-112.

¹⁰⁵ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 112.

¹⁰⁶ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 112.

¹⁰⁷ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 114.

bu mektubun istibdat üslubuyla yazıldığını, gerçeğin Divan-ı Harbin tahkikatı sonucu anlaşılacağını söylemiştir. Zohrap, Dâhiliye Nezaretinin valiye gönderdiği telgrafla ilgili olarak da “*hem yabancılar hem de gayrimüslimler de muhafaza edilsin*” demiştir. Daha sonra Zohrap, zarar görenlere yardım tahsisi yapılmasını, olayda suçlu bulunan memurların cezalandırılmasını, tedbirin elden bırakılmamasını istemiştir.¹⁰⁸ Mebus Zohrap sadece mecliste değil, hükümetle patrikhane arasında da zaman zaman bu konuyla ilgili adeta köprü vazifesi görmüştür.

Görüşmeler sırasında Adana ve civarında meydana gelen olaylarda alınan tedbirlerle ilgili meclisin isteği üzerine Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Adil Bey bir açıklama yapmıştır.¹⁰⁹ Müsteşar öncelikle olayı lanetlemiş ve Adana’da ihtilal ve yağmacılık olduğuna dair telgraf gelir gelmez oraya asker, polis ve jandarma gönderildiğini, bu konuda Harbiye Nezaretiyle yazışmalar yapıldığını ve gerekenin yapıldığını belirtmiştir. Adil Bey, her taraftan mümkün olduğunca kuvvet sevk edildiğini, fakat vapurların vaktiyle yetiştirilememesi nedeniyle, askerinin biraz geç kaldığını, bundan dolayı da olayın biraz geç bastırıldığını söylemiştir.¹¹⁰ Adil Bey, mebusların telgraflarda “*ecnebler korunsun*” diye yazılmasının yanlış anlaşıldığını, olayın Müslim ve gayrimüslimler arasında gerçekleştiğini, bu telgraftaki amacın, sadece ecneblerin değil, halkın da birbirine karşı tecavüzünün önlenmesinin istendiğini söylemiş, konuya ilişkin eleştirileri kabul etmemiştir. Adil Bey ayrıca ecnebleri korumanın da hükümetin görevi olduğunu söylemiş ve olayı incelemek için hükümet tarafından tarafsız bir heyetin oluşturulmasının önemine değinmiştir. Adil Bey ayrıca bu heyetin, suçluları tespit etmesi sonucu bu suçlular hakkında en ağır cezaların uygulanacağını belirtmiştir.¹¹¹

Bazı mebuslar, Adil Beyin anlattığı önlemleri yeterli bulmamış ve hala suçluların bulunmadığını söylemiştir. Mebuslar, ayrıca Adil Beyi olayla ilgili yeterli bilgisi olmadığı içinde ağır bir eleştiriye de tabi tutmuşlardır. Özellikle İzmir mebusu Nesim Masliyah’ın ve Muradyan Hamparsum’un Adil Beyden; İdare-i Örfiye hakkında ve bu olayda gereken sorumluluğu almadığı düşünülen vali için ne yapıldığı ile ilgili, olayın 31 Mart Olayıyla ilgili olup olmadığı hakkında bilgi istemesine üzerine, Adil Beyin bu konuda da “*yeterli bilgisinin olmadığını*” söylemesi de mebusların tepkisini çekmiştir.¹¹²

Mebus Zohrap da Adil Beyin konuşmasını ve Vali Celal Beyin telgraflarını değerlendirmiş ve Adil Beye olayda ölen Ermenilerin sayısını sormuştur. Zohrap’ın sorusuna Adil Beyin, “*ölenlerle ilgili bir malumatının olmadığını*” söylemesi üzerine; Zohrap, bu ifadeyi; “*hükümetin acizliği*” olarak değerlendirmiştir. Zohrap, Mersin-Fransa konsolosunun tercümanı tarafından, İstanbul’da kardeşine yazılan Rumca bir mektuptan aldığı bir bilgiye göre olayda ölen Ermenilerin sayısının 20 bin ile 30 bin kadar olduğunu söylemiş ve Ermenilerden gelen telgraflara göre ise orada hiç Ermeni’nin

¹⁰⁸ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 117-118.

¹⁰⁹ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 119.

¹¹⁰ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 121-123.

¹¹¹ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 127.

¹¹² MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 127.

kalmadığını yani bu olayda masum olanın Ermeniler olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Zohrap da olayda II. Abdülhamid'in parmağı olduğunu, valinin de Abdülhamid'in sarayında yetişmiş biri olduğunu iddia etmiştir. Zohrap sözlerini en son olarak şimdi yapılması gerekenin bir an önce oradaki halkın durumunu iyileştirmek olduğunu söyleyerek bitirmiştir.¹¹³

Ermeni mebusların bu eleştirilere karşılık, Adil Bey savunma yapmış ve halk arasında ayrımcılık yapılmadığını kanıtlamaya çalışmış ve *milliyet meselesini* reddetmiştir. Adil Bey, *“insan insanı katletmiştir. Bizim arayacağımız budur. Katil herkim ise şayanı lanettir”* demiş ve *“halkın iâşesini ve huzurunu sağlamak için ne yapması gerekiyorsa yapılacağını”* belirtmiştir. Adil Beyin konuşması sırasında olayın, giderek *“şahsi bir meseleye döndüğünü”* söylemesi, büyük bir tepki çekmiştir. Özellikle mebuslardan Zohrap ve Vartkes bu eleştiriyi reddetmiştir.¹¹⁴

Rum kökenli mebuslardan İzmir Mebusu Aristidi Paşa ise bu olayın bütün mebusları üzdüğünü, ama olayın giderek *milliyet meselesine* dönmesinden dolayı daha da üzüntü duyduğunu belirtmiştir.¹¹⁵ Aristidi ayrıca, *“şimdi buna kim neden olmuş?”* bunun bilinmesinin hükümet için ve herkes için önemli olduğunu söylemiş ve şimdi yapılması gerekenin; *“adil, tarafsız memurlar gönderip tetkikat yapmak, orada aç kalan, açıkta kalanlara yardım etmek”* olduğunu belirtmiştir. Aristidi Paşa da olayda valinin ve kumandanın görevini gereği gibi yapmadığını, hükümetin ise bu konuda suçu olmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Nesim Mazliyah, hükümetin valiyi görevden almadığını söylemiş; Aristidi ise olay anında valinin alınmasının doğru olmadığını, doğru olanın olaydan önce valinin görevden alınması olduğunu belirtmiştir.¹¹⁶ Yine Rum kökenli mebuslardan Serfice mebusu Boşo da *“intizam bozuldu”* zaten diye söze girmiştir.¹¹⁷

Nerdeyse bütün gayrimüslim mebusların konuyla ilgili aynı noktalarda eleştiri yapmış olduklarını görüyoruz. Örneğin Bulgar kökenli mebuslardan Serez mebusu Hristo Dalçef de bu memlekete ne kadar kötülük geldi ise hep istibdattan geldiğini, İstanbul'daki olay ile Adana Olayının da tertipleyenlerinin aynı kişiler olduğunu söylemiş ve olayı; *“irticai bir olay”* olarak değerlendirmiştir. Dalçef, hükümetin zaman geçmeden en şiddetli tedbirleri alması gerektiğini, olayda hükümetin ihmalkârlığının olduğunu, bu nedenle işi sadece hükümete bırakmamak gerektiğini meclisin de bir heyet oluşturup olayı aydınlatması gerektiğini söylemiştir.¹¹⁸

Bu konuşmalardan sonra Zohrap'ın bir takriri okunmuştur. Zohrap diğer mebusların aksine muhtaçların durumu hakkında en çok mücadele eden mebus olmuştur. Zohrap takririnde Adana'ya yardım amaçlı 20 bin lira gönderilmesini, olaya sebebiyet veren büyük küçük memurların tespit edilmesini, asayişin sağlanması için asker gönderilmesini,

¹¹³ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 128-131.

¹¹⁴ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 131-132; MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 132.

¹¹⁵ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 133.

¹¹⁶ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 134; *İttihad*, 14 Ağustos 1325, 27 Ağustos 1909, 1.

¹¹⁷ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 134.

¹¹⁸ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 135.

Divan-ı Harp heyetinin de süratle gönderilmesini teklif etmiş ve teklifi de kabul edilmiştir.¹¹⁹ Bu oylamadan sonra Meclis-i Mebusan'da intihap olunan Anadolu Heyeti Teftişyesi'nin, "*Vilâyat-ı Şarkîye'de asayişin iadesi için lüzumlu tedabir hakkındaki mazbatası*" münasebetiyle görüşmeler başlamıştır.¹²⁰

Dâhiliye Nezaretinin olağan talebi üzerine, "*Adana'ya serian izamı icap eden heyete iltihak etmek üzere Meclisi Mebusan'dan iki zâtın intihabına dair Sadaret tezkeresi*" görüşmeleri başlamıştır. Reis, sadarettten gelen tezkereyi okumuştur. Buna göre: biri Müslim diğeri gayrimüslim olmak üzere ikisinin memurinden, diğeri ikisinin de Mebusan-ı Kiramdan intihabı istenmiştir. Kuvve-i icraiye'nin bu teklifi kabul olunmuştur.¹²¹

Bu tezkire de uzun bir tartışmaya yol açmıştır. Adana Olayları konusunda çok söz almayan Müslüman mebuslar bu konuya tepkisiz kalmamışlardır. Örneğin Konya mebusu Zelneyabidin vükelanın, meclisi mesul tutmak istediğini söylemiş, buna Biga mebusu Arif Hikmet Bey karşı çıkmış ve oraya gideceklerin bilfiil muamelata iştirak etmeyeceklerini söylemiştir.¹²² İzmir mebusu Pavli Karolidi de kuvve-i icaiye'nin meclisten heyet seçip göndermesinin emsalsiz olduğunu ve meclisin haysiyetine aykırı olduğunu, bunun için Zeynelabidin Beyin söylediklerine katıldığını belirtmiştir.¹²³ İpek mebusu İbrahim Bey ise bunun yanlış anlaşıldığını vatanın menfaatini düşünmek gerektiğini, bunun bir mahsurunun olmayacağını bunun da kanuna aykırı olmadığını söylemiştir.¹²⁴

Mebus Dagavaryan ise bu takrime karşılık; Meclis-i Mebusan tarafından özel bir heyet toplanmasını teklif etmiştir. Dagavaryan böyle heyetlerin, Avrupa'da da yapıldığını, bunların *anket parlamenter* olarak çalıştığını, bu nedenle "*tahkikat amaçlı 5 kişiden oluşan bir özel heyet oluşturalım*" demiştir.¹²⁵ Vartkes de Dagavaryan gibi bu işi meclisin üstlenmesini, bunun meclisin işi olduğunu söylemiştir.¹²⁶ Yine Selanik mebusu Yorgi Honeus da meclisin böyle özel bir komisyonun gönderilmesi kanuna aykırı olmadığını, heyetin 5 kişiden oluşan özel bir heyet şeklinde oluşturulması gerektiğini söylemiştir.¹²⁷ Siroz mebusu Hristo Dalçef de bu konuşmaları destekleyen bir konuşma yapmıştır.¹²⁸ Bu konuşmalardan sonra Adana'ya gidecek heyetin seçimine başlanmıştır.¹²⁹

Adana ve civarında meydana gelen olayları incelemek üzere bölgeye bir heyet

¹¹⁹ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 136.

¹²⁰ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 66, 21 Nisan 1325, 210.

¹²¹ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 71, 30 Nisan 1325, 397.

¹²² MMZC, D. 1, C. 3, İ. 71, 30 Nisan 1325, 397.

¹²³ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 71, 30 Nisan 1325, 397.

¹²⁴ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 71, 30 Nisan 1325, 398.

¹²⁵ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 71, 30 Nisan 1325, 398.

¹²⁶ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 71, 30 Nisan 1325, 401.

¹²⁷ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 71, 30 Nisan 1325, 401-402.

¹²⁸ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 71, 30 Nisan 1325, 403.

¹²⁹ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 76, 7 Mayıs 1325, 593.

gönderme düşüncesini içeren tahrir; 22 Nisan 1325 (5 Mayıs 1909) tarihinde on beş imza ile Meclis-i Mebusan'a sunulmuştur.¹³⁰

"Buna göre bölgeye gidecek heyet;

- 1. Heyet, bölgedeki olaylara, divan-ı harbe ve mahkemelere katiyen müdahale etmeyecek; sadece olayın mahiyeti ve sebepleri hakkında araştırmada bulunacak,*
- 2. Bölgede bulunan ihtiyaç sahiplerine ayrılan paranın hakkaniyet ölçülerinde dağıtılması sağlanacak,*
- 3. Bölgedeki hasarı ve olayın büyüklüğünü inceleyecek,*
- 4. Bölgede meydana gelen gasp ve hırsızlıkla alınmış malların sahiplerine teslim edilmesine nezaret edecektir."*

Sonuçta, meclisten olayın nedeni ve sorumlularını araştırmak üzere Adana'ya bir *Teftiş Heyeti* gönderilmesine karar verilmiştir.¹³¹ Heyetin ikisi meclis üyelerinden seçilmiş, ikisi de hükümet tarafından görevlendirilmiş, 4 kişilik bir heyetin Adana'ya gitmesine karar verilmiştir. Daha sonrasında Adana'ya gönderilecek heyete dâhilken hastalığı nedeniyle görevden ayrılan Şefik Bey'in yerine heyete dâhil olacak yeni birinin seçimi yapılmıştır. 9 Mayıs 1325'te yapılan seçimde oyların çoğunu alan Sinop mebusu Yusuf Kemal Bey seçilmiştir.¹³²

Sinop mebusu Yusuf Kemal (Tengirşek), başkanlığında Tekirdağ mebusu Agop Babikyan, Devlet Şûrası Başkâtibi Arif, Hâkim Mustucyan beylerden oluşan Tahkik Heyeti 12 Mayıs'ta İstanbul'dan ayrılmışlar, 15 Mayıs 1909'da Adana'ya gitmişlerdir.¹³³ Heyet, 16 Mayıs 1325'te (29 Mayıs 1909) Adana'ya ulaştıklarına dair Meclis-i Mebusan'a telgraf göndermiştir.

9 Haziran 1325'de (22 Haziran 1909) Adana'ya giden Heyeti Tahkikiye'nin takviyesi için üç mebusun daha görevlendirilmesi hususunda heyet azaları Sinop mebusu Yusuf Kemal Bey ve Tekfurdağı mebusu Agop Babikyan'ın telgrafi okunmuştur. Bu telgraf meclisi tekrar alevlendirmiş ve Kozan mebusu Hamparsum Muradyan, Adana Olayının bütün Osmanlıları yaraladığını, bu konuda ne hükümetin ne de meclisin gerekeni yapamadığını ileri sürmüştür.¹³⁴

Mecliste yapılan bu görüşmelerde bu üç kişinin biri İslam, biri Rum, biri de Yahudi vatandaşlardan seçilmesi fikri kabul görmüştür. Bu konuda yapılan seçimlerde mebus Emanuel Karasu en yüksek oyu almıştır. Adana'daki heyetin telgrafi beraberinde heyetle ilgili olumlu ve olumsuz konuşmalara neden olmuştur. Özellikle mebus Boşo heyetin edindiği bilgileri meclisle paylaşmamasını eleştirmiştir. Bu konuda yapılan tartışmalardan sonra heyete 3 kişi daha eklenmiştir.¹³⁵ Tahkik heyetine yönelik bu

¹³⁰ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 67, 21 Nisan 1325, 264.

¹³¹ MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 108-175.

¹³² MMZC, D. 1, C. 3, İ. 77, 9 Mayıs 1325, 596.

¹³³ Yusuf K. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, (İstanbul, 1967), 116.

¹³⁴ MMZC, D. 1, C. 4, İ. 98, 9 Haziran 1325, 541-543.

¹³⁵ MMZC, D. 1, İ. 98, 9 Haziran 1325, 541-543.

eleştirilere yanıt, dönemin devlet adamlarından Damar Arıkoğlu'ndan gelmiştir. Damar Arıkoğlu Tahkik Heyetinin çalışmalarını şu şekilde değerlendirmiştir:

“Çok dikkatli giriştiler, inceden inceye tarafsız araştırma ve inceleme yaptılar. Her iki tarafın makul ve aklı başında ileri gelenlerini dinlediler. Birçok vesikalar elde ettiler. Vaka çıkan yerleri, kazaları dolaştılar.”

Heyet incelemesini bitirdikten sonra önce mebus Babikyan ondan 20 gün sonra da Yusuf Kemal Bey İstanbul'a dönmüştür.¹³⁶ Yusuf Kemal Bey dönüşte yaptığı bir konuşmada; Adana Olaylarının üzerinden üç ay geçmesine rağmen Adana'da hala Müslümanlar ile Ermeniler arasında bir anlaşma, bir birlik göremediğini şu sözlerle belirtmiştir: *“Adana'nıza müteessir geldim, bir itilaf göremediğimden dolayı müteessir gidiyorum.”*¹³⁷

Öncelikle Agop Babikyan, İstanbul'a geldikten sonra yapmış olduğu tahkikatla ilgili görüşlerini gazeteler aracılığıyla kamuoyu ile paylaşmıştır. Babikyan'ın konuyla ilgili paylaşımları sırasında, Müslümanları zan altında tutan açıklamaları Müslümanların tepkisini çekmiştir. Babikyan Adana Olayları ile ilgili Avrupa basınında yer alan haberleri mübalağalı bulanlara ise *“az bile”* cevabını vermiştir. Mebus Babikyan da olayın çıkış sebebini irtica ve istibdattan çıkarları olanlara bağlamıştır. Babikyan raporunda, ölenlerinin sayısının ise 20.008 kişi olduğunu, bunların 620'sinin Müslüman geri kalanının 19.400'ünün ise gayrimüslim olduğunu ileri sürmüştür.¹³⁸

Mebus Babikyan daha sonraki açıklamalarında da olayların Ermeniler tarafından çıkartıldığını yönündeki iddiaları da reddetmiştir. Babikyan ayrıca konuşmalarında Adana *Ermeni* delegesi Muşeng'in de olayların çıkışıyla bir ilgisi olmadığını kanıtlamaya çalışmıştır. Babikyan'ın bu yazısı üzerine, Adana Valisi Cevad Bey de Tasvir-i Efkar'a gönderdiği bir yazı ile Babikyan'ın Muşeng ile ilgili yaptığı açıklamaları karşı çıkmış; Muşeng'in olaylarda kışkırtıcı bir rol oynadığını örneklerle anlatmıştır.¹³⁹

Babikyan raporunda, olaylarda 20 bin Ermeni'nin öldüğünü ve İttihatçıları da bu katliama katıldığını yazdığı iddia edilmiştir.¹⁴⁰ Babikyan'ın bazı İstanbul basınında çıkan yorumlarına göre raporunda; Ermenilerin suçsuzluğuna işaret etmiştir.¹⁴¹ Ayrıca basında çıkan bu haberler Müslüman vatandaşlar üzerinde olumsuz bir etki oluşturmuştur.¹⁴²

Yusuf Kemal Beyin de İstanbul'a dönmesiyle, Yusuf Kemal Bey ile Babikyan İstanbul'da buluşmuş, vesikalara dayanan gözlemlerini ve kanaatlerini ortak rapor halinde getirmişler ve meclise sunmak üzere tanzim etmeye başlamışlardı. Fakat tam bu

¹³⁶ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, 120-124.

¹³⁷ “İtilafa Dair”, *İtidal*, No: 74, 14 Temmuz 1325, 27 Temmuz 1909, 2.

¹³⁸ *Tasvir-i Efkar*, 8 Temmuz 1909.

¹³⁹ *Tasvir-i Efkar*, 12 Temmuz 1909.

¹⁴⁰ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, 117-120; *Adanayi Yeğerni. Hagop Babikyani Değegakırı (Adana Felaketi. Hagop Babikyan'ın Raporu)*, (İstanbul, 1919).

¹⁴¹ *Tasvir-i Efkar*, 9 Temmuz 1909.

¹⁴² BOA, DH-MKT. 1305/8. 1327.B.1; BOA, DH-MKT. 2881. 51. 1327. B.2.

sırada Babikyan'ın ani bir kalp krizi ile vefat etmesi sonucunda müşterek raporun imzalanıp meclise sunulmasına imkân kalmamıştır.¹⁴³

Ermeni yazar Arzruni, Babikyan'ın ölümü üzerine yazdığı yazıda Babikyan'ın özellikle Adana Olayındaki tutumunun Ermeni milleti üzerinde olumsuz bir etki bıraktığını yazmıştır. Yazar ayrıca, Babikyan'ın Adana Olayı ile yapılan bir toplantıda susmayı tercih etmesi üzerine, ağır bir eleştiri yapmasının da üzüntüsünü okuyucularıyla paylaşmıştır.¹⁴⁴ Yazar Babikyan ile ilgili daha önceden olumsuz bir kanıda olduğunu, bu nedenle onunla görüşmek için ziyarete gittiğini ve onunla yaptığı mülakat sırasında, Babikyan'ın sözlerini tartarak, yeri gelince uzun uzun açıklamalar yaparak konuşmasından oldukça etkilendiğini belirtmiştir. Yazar, Babikyan'ın konuşması sırasında *kuşakların daha fazla acı çekmemesi için iyi geçinmenin önemine değindiğini* şu cümlelerle ortaya koymuştur:

“Bizim insanlığa minnettarlık borcumuz büyüktür. O kadar büyüktür ki o şekilde ödeyemeyeceğiz. Biz o bakımdan güçsüzüz. Ama bir şey var ki sadece az da olsa yükümüzü hafifletebiliriz. Oda iyi gönüllülüktür. İyi gönüllülük geçimden önce gelir ve iyi gönüllülük nasıl biliyoruz dürüst anayasa ve serbest yaşamın anahtarıdır.”

Yazar sözlerini böyle büyük, kıymetli bir insanı kaybettikleri için yas tualım diye bitirmiştir.¹⁴⁵ Osmanlı basını ise Babikyan'ın ölüm haberini büyük bir üzüntü ile vermiştir. Bu haberlerde Babikyan ile ilgili özellikle *“hayatını Osmanlılığın tezyid-i şeref ve ta'alisine hasr etmiş, Osmanlılıktan başka bir şeye alû merbûtiyet göstermemiş bir vucud-u kıymettar idi”* notu düşülmüştür. Bu haberlerde Babikyan'ın Osmanlılık düşüncesinde oynadığı rol ve hürriyetperver olduğu da özellikle vurgulanmış ve *“Osmanlı Meşrutiyetinin bu vefat ile boşalan yeri kolay kolay kabil telakki değildir”* ifadesine yer verilmiştir.¹⁴⁶

Kamuoyunda ise Babikyan ile Yusuf Kemal Beyin ortak bir rapor üzerinde anlaşamadığı ileri sürülmüş, ama Yusuf Kemal Bey anılarında böyle bir şeyden söz etmemiştir.¹⁴⁷ Daha sonra ise Yusuf Kemal Bey tek başına raporunu hazırlayıp meclise

¹⁴³ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, 120-124; Rober Koptaş, “Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın Kaleminden 1914 Ermeni Reformu ve İttihatçı-Taşnak Müzakereleri”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 5, Bahar 2007, 165-166; *İttihad*, 23 Temmuz 1325, 5 Ağustos 1909, 2; Agop Babikyan yerine Agop Boyacıyan seçilmiştir. Bk. BOA, *DH. MUI*. 137-1/22. 1327. Za. 10.

¹⁴⁴ Yazar şu eleştiriler de bulunmuştur: “Babigyan Efendi sustu, konuşamadı. O görevi bize bırakarak buda orada olanları daha çok afallandırdı ve hiddetlendirdi. Zaten geçmişin acı tecrübeleri ve kaygısızlıklarından etkilenmiş misafirlerin gittiklerinden sonra büyük kısım bu adamın his ve kalbinin olmadığını düşünüyorlardı.... Hagop Babigyan ki kendi bütün hukuku ve hükümleri kendine özgü yol gösterici konuşmasıyla çoğunun acılarını azalttı, çoğunu mutlu etti ve gözyaşlarını sildi. Ama bugün arkasında ergin olmayan yetimler ve Adana'da 30.000 yetim ve dulların sızlamasını bırakmıştır.” Bk. *Azadamart*, 30 Temmuz, 12 Ağustos 1909; *Azadamart*, 3 Ağustos, 21 Temmuz 1909, 3; *Azadamart*, 22 Temmuz, 4 Ağustos 1909, 3; *Jamanak*, 25 Ekim 1327, 30- 12 Ekim 1909.

¹⁴⁵ *Azadamart*, 30 Temmuz, 12 Ağustos 1909; *Azadamart*, 3 Ağustos, 21 Temmuz 1909, 3; *Azadamart*, 22 Temmuz, 4 Ağustos 1909, 3; *Jamanak*, 25 Ekim 1327, 30-12 Ekim 1909.

¹⁴⁶ “Agop Babikyan Efendi”, *İnkılab*, No: 3, 25 Temmuz 1325, 7 Ağustos 1909, s. 1-2.

¹⁴⁷ Toksöz, “Adana Ermenileri”, 154.

sunmuştur.¹⁴⁸ Dönemin hükümeti, raporun mecliste alenen okunup zapta geçmesini, siyasetine uygun görmediğinden, sadece raporun meclisin görüşüne arz edilmesine karar vermiştir.¹⁴⁹ Yusuf Kemal Bey anılarında raporun, sadece kendi imzasını taşımasını, yani Babikyan'ın raporunun olmaması nedeniyle meclisin gündemine alınmadığını yazmıştır.¹⁵⁰

Mecliste bu raporu incelemek üzere bir komisyon oluşturulması düşünülmüştür. Komisyona üye seçimi 26 Temmuz 1325'teki (8 Ağustos 1909) toplantıda yapılmıştır. Bu komisyonun Adana mebusları ve Ermeni mebuslardan seçilmesi oturum reisi tarafından uygun görülmüştür. Komisyon: Ali Münif, Yusuf Kemal, Hallacyan, Hayri, Zohrap, Vartkes ve Cemal Beylerden oluşmuştur. Yusuf Kemal Bey, 7 Ağustos 1325'teki (20 Ağustos 1909) oturumda raporların tamamlandığını ve heyetin işini bitirdiğini ifade etmiştir.¹⁵¹ Bu görüşmeden sonra Adana Tahkik Heyeti'nin görevi de resmen sona ermiştir. Mecliste büyük bir heyecan ve gürültüye neden olan olayın ardından kurulan tahkik heyeti sessiz bir şekilde görevini tamamlamıştır. Böylece bu konuda raporda bir daha meclisin gündemine gelmemiştir.

3. Adana'da Muhtaçların Durumu ve İyileştirme Çalışmaları

Adana Olaylarından sonra hızla yaralar sarılmaya başlanmış, evleri yanan Ermenilere hızlıca meskenler yapılmış, yetim Ermeni çocuklar için bizzat Vali Cemal Bey tarafından ilk öğretmen mektebi olan binayı “*Ermeni Yetimleri Yatılı Mektebi*” haline getirilmiştir.¹⁵² Cemal Bey'in bu çalışmaları takdir toplarken, Ermeni yetim çocukları için yapılması gerekenler konusunda Dâhiliye Nazırının biraz geç kalması da eleştirilere neden olmuştur.¹⁵³ Cemal Paşa ev ve dükkânların yeniden yapılması için kredi bulmuş, birde inşaat komisyonu kurmuştur. Dört ay içinde Ermeni mahallesinin (Çarçabuk Mahallesi) yeniden yapılması sağlanmıştır.¹⁵⁴ Ayrıca Ermeni yetimlerinin ihtiyaçları olan uygun okullara yerleştirilmeleri içinde bazı şehirlerde iane toplanmış ve hükümete gönderilmiştir.¹⁵⁵

Ermeni Patriği de Adana Olayından sonra dul ve yetim Ermeniler için bir şey yapılmadığına dair Dâhiliye Nezaretine farklı bir tahrir göndermiştir.¹⁵⁶ Ermeni Meclisi'nin Galata'daki toplantısında da Adana Olayları nedeniyle bu bölgedeki Ermenilere yardım konusu gündeme gelmiştir. Bu konuda Ermeni meclisinin en önemli

¹⁴⁸ Arıkoğlu, *Hatıralarım*, 57-58; *DİÖ*, 424/219, 14-16 Nisan 1909; Cemal Paşa, *Hatıralar*, 354; Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, 117-120.

¹⁴⁹ Arıkoğlu, *Hatıralarım*, 54-55.

¹⁵⁰ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, 119.

¹⁵¹ *MMZC*, D. 1, İ. 139, 7 Ağustos 1325, 591.

¹⁵² Arıkoğlu, *Hatıralarım*, 59.

¹⁵³ *Yeni Gazete*, 10 Eylül 1325, 23 Eylül 1909, 1.

¹⁵⁴ Arıkoğlu, *Hatıralarım*, 58-59; Cemal Paşa, *Hatıralar*, 354.

¹⁵⁵ “Selanik'ten İane”, *İtilaf*, 23 Kanunuevvel 1325, 5 Ocak 1910; “Tiflis'ten İane”, *İtilaf*, 25 Kanunuevvel 1325, 7 Ocak 1910.

¹⁵⁶ BOA, *DH-MKT*. 2726, 3. 1327.Ca.9.

önceliği Ermeni yetimleri konusu olmuştur. Meclis bu konuda da bir an önce Ermeni yetimhanelerinin açılması gerekliliğinden söz etmiştir.¹⁵⁷ Daha sonra tekrar toplanan Ermeni Meclisi Adana’da yetimhanelerin bir araya toplanmasına karşı çıkmış, Ermeni yetimhanesinin ayrı ve patrikhane denetiminde olması gerektiği konuları üzerinde tartışmışlardır.¹⁵⁸

Adana Olayları, bölgede yaşayan halkı ekonomik olarak da son derece sarsmıştır.¹⁵⁹ Adana’daki halkın zor zamanlar geçirdiğini mecliste yapılan bir toplantıda konuşan Ali Münif Bey, Adana Olaylarında zarar görmüş olan tüccarların İstanbul’a gelip ağladıklarını, meclisin tahsis edeceği elli ya da yüz bin liranın onların zararının yanında bir hiç olduğunu söylemiştir.¹⁶⁰

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa’da meclise sunduğu bir tezkire ile Adana ve Halep’te ikamet eden tüccar ve esnafın Osmanlı Bankası’na olan borçlarının bir süre ertelenmesinin uygun olacağını ifade etmiştir. 11 Mayıs 1325’te (24 Mayıs 1909) yapılan görüşmelerde sadaret makamının teklifi ile esnaf ve tüccarların borçları 1 Nisan 1325’te (14 Nisan 1909) 31 Ağustos 1325’e (13 Eylül 1909) kadar ertelenmesi istenmiştir.¹⁶¹ Adana ve Halep vilayetlerinde meydana gelen olaylar sonucunda zarar gören ticaret erbabının her türlü borcunun ertelenmesine dair kanun tasarısı, 16 Mayıs 1325’te (29 Mayıs 1909) yeniden görüşülmüştür.¹⁶² Kanun tasarısı 10 mebusun imzasıyla meclise sunulmuştur.¹⁶³ Daha sonra genel kurulda görüşülen kanun; Adana’ya bir an önce tatbik edilmesi tavsiyesinde bulunularak, Halep kanun kapsamı dışında tutulmuştur. 2 Ağustos 1325’te (15 Ağustos 1909) kanun görüşmeleri devam etmiştir. Kanun, “*Adana Vilayetine Mahsus Tasfiye-i Muamelat-ı Ticariye Kanunu*” olarak yürürlüğe girmiştir.¹⁶⁴ Kanunun uygulanmaya başlanmasından sonra, 16 Kânunuevvel 1325’te (29 Aralık 1909) kanundan faydalanmak üzere yapılacak müracaat süresinin bir aydan dört aya uzatılmasına dair sadaret tezkiresi görüşülmüş ve Adliye Encümenine gönderilmiştir. Kanun, 21 Kanunuevvel 1325’te (3 Ocak 1910) Adliye Encümeninden geçmiş, Meclis-i Mebusan’a gelen değişiklik teklifi kabul edilmiş ve süre bir yıl kadar uzatılmıştır.¹⁶⁵

Adana’da zarar gören halka yardım konusu ilk kez 21 Nisan 1325’de (4 Mayıs 1909) meclisin gündemine gelmiştir. 21 Nisan 1325’te Sadrazam Tevfik Paşa tarafından Meclise bir kanun tasarısı sunulmuştur. Buna göre: Adana’da zarar gören, muhtaç olanların barınma, yiyecek, giyecek ve tedavi masraflarını karşılamak üzere 30.000 lira ayrılması kararlaştırılmıştır. Kanun tartışmalarında bu miktarın yeterli olmayacağı sıkça

¹⁵⁷ *İkdam*, 20 Eylül 1325, 3 Ekim 1909, 3; *Azadamart*, 3-20 Temmuz 1909, 3.

¹⁵⁸ *İkdam*, 13 Eylül 1325, 26 Eylül 1909, 2; 20 Eylül 1325, 3 Ekim 1909, 3.

¹⁵⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1909-1916)*, 4/63-78.

¹⁶⁰ *MMZC*, D. 1, İ. 115, 7 Temmuz 1325, 459.

¹⁶¹ *MMZC*, D. 1, İ. 78, 11 Mayıs 1325, 459; *MMZC*, D. 1, İ. 85, 21 Mayıs 1325, 101.

¹⁶² *MMZC*, D. 1, İ. 82, 16 Mayıs 1325, 13.

¹⁶³ *MMZC*, D. 1, İ. 82, 16 Mayıs 1325, 13.

¹⁶⁴ *MMZC*, D. 1, İ. 134, 2 Ağustos 1325, 458-462.

¹⁶⁵ *MMZC*, D. 1, İ. 54, 1 Mart 1326, 118.

telaffuz edilmesine rağmen kanun yasalaşmıştır.¹⁶⁶

30 Mayıs 1325'te (12 Haziran 1909) Ahmet Talat Bey'in, Adana'daki olaylardan zarara gören halka yapılan yardımlarla ilgili tavrı okunmuş ve bu meclis tarafından onaylanmıştır. Bu sırada Adana'ya yapılacak yardım için bölgeye gönderilen heyetin raporu da dikkate alınmıştır.¹⁶⁷

9 Haziran 1325'te (22 Haziran 1909) yapılan oturumda mebus Boşo bu raporlara göre bölgede yardıma muhtaç en az 28 bin kişi bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁸ 7 Temmuz 1325'te (20 Temmuz 1909) Adana vilayetine 100.000 lira, Halep'e 20.000 lira yardım edilmesi istenmiştir. Adana'ya yardım dışında Adana'da esnaf ve çiftçiye 100.000 lira kadar kredi verilmesi de kararlaştırılmıştır.

¹⁶⁶ MMZC, D. 1, İ. 66, 21 Nisan 1325, 210.

¹⁶⁷ BOA, DH-MKT, 2842/14, 1327.Ca.24.

¹⁶⁸ MMZC, D. 1, İ. 98, 9 Haziran 1325, 541.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nda Gregoryan milleti olarak tanınan Ermeniler, dini özerklikleri sayesinde toplumsal ve ekonomik bakımdan güçlenmiş, devlet kademelerinde de etkin roller üstlenmişlerdir. Ancak 1878 Berlin Kongresi sonrasında "*Ermeni meselesi*" adıyla anılan süreç, milliyetçi fikirlerin gelişmesine ve dış müdahalelerin artmasına yol açmıştır. Rusya başta olmak üzere İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle Ermeni komitacılığı örgütlenmiş, 1880'lerden itibaren isyan hazırlıkları başlamıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Ermeni komiteleri faaliyetlerini yasal zemine taşımış, İttihat ve Terakki ile iş birliği kurmuştur. Ancak taraflar arasında program farklılıkları bulunmuş, Taşnaklar seçimlerde kendi adaylarını desteklemişlerdir. 1908 seçimleri sonucunda meclise 14 Ermeni mebus girmiştir.

Adana, Ermeniler için tarihi ve stratejik öneme sahip bir merkezdi. Bölgedeki gerilim, silahlanmanın artması, Müslüman halkta Ermeni zenginliğine duyulan tepki ve 31 Mart Olayı sırasında yaşanan otorite boşluğuyla daha da tırmanmıştır. 9 Nisan 1909'da yaşanan silahlı bir çatışma olayların fitilini ateşlemiş, kısa sürede geniş çaplı şiddet eylemlerine dönüşmüştür. Olaylara devletin müdahalesi gecikmiş, olaylar iki aşamada gerçekleşmiş ve sonuçta büyük can ve mal kaybına neden olmuştur.

Hükümet, olayları bastırmak ve failleri yargılamak amacıyla Harp Divanı kurmuş hem Müslüman hem Ermeni zanlılar çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Ancak Ermeni Patriği Turyan'ın müdahaleleri, patrikhane ile hükümet arasında diplomatik bir kriz oluşturmuştur. Olaylar İstanbul ve yabancı basında geniş yer bulmuş, Ermenice basın ve Ermeni mebuslar olayları "*planlı bir kıyım*" olarak nitelendirmiştir.

Meclis-i Mebusan, olayları araştırmak üzere bir heyet kurulmasına karar vermiştir. Dört kişilik bu heyet, 12 Mayıs 1909'da Adana'ya gitmiş; daha sonra heyete farklı dini cemaatlerden üç mebus daha eklenmiştir. Yusuf Kemal Bey ve Babikyan'ın incelemeleri sonucunda hazırlanan rapor, Babikyan'ın vefatı nedeniyle ortak imzayla değil; Yusuf Kemal Bey tarafından tek imzalı bir şekilde meclise sunulmuştur. Hükümet ise raporun açık oturumda okunmasını uygun bulmamış, konuyla ilgili özel bir komisyon kurulmasıyla raporun inceleme süreci sessizce tamamlanmıştır.

Olayların ardından hükümet tarafından Ermenilere ait mesken ve dükkânlar yeniden inşa edilmiş, zarara uğrayan esnafın borçları ertelenmiştir. Ancak Adana Olayları, Osmanlı toplumundaki etnik gerilimi derinleştirmiş, Ermenilerle İttihat ve Terakki arasındaki *son ittifakın* da fiilen sona ermesine neden olmuştur. Adana Olayları sonrası Ermeni komiteleri, isyan başlatmaktan kaçınmak şöyle dursun ve her fırsatta harekete geçmişlerdir. Ermeni isyanlarını engellemek için çeşitli tedbirler alınmış olsa da bu hareketlerin önüne geçilememiştir. En nihayetinde Cemal Paşa'nın önerileri doğrultusunda isyana karışan Ermeniler, bulundukları yerlerden sevk edilerek Adana, Mersin, Kozan, Osmaniye, Maraş, Halep, İskenderun, Belen ve Antakya gibi bölgelerden; Musul, Zor, Urfa'nın güneyi, Halep'in doğusu, güneydoğusu ve Suriye'nin doğusuna gönderilmişlerdir. 30 Mayıs 1915'te alınan sevk ve iskân kararı, kısa bir süreliğine sükûnet sağlasa da I. Dünya Savaşı ile birlikte Adana ve çevresindeki Ermeni olayları yeniden alevlenmiştir.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)' in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Declaration

I declare that this study is original; that I have acted by the principles and rules of scientific ethics at all stages of the study, including preparation, data collection, analysis, and presentation of information; that I have cited sources for all data and information not obtained within the scope of this study and included these sources in the bibliography; that I have not made any changes in the data used, and that I comply with ethical duties and responsibilities by accepting all the terms and conditions of the Committee on Publication Ethics (COPE). I hereby declare that if a situation contrary to my statement regarding the study is detected, I agree to all moral and legal consequences that may arise.

Hakem Değerlendirmesi

: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması

: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review

: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest

: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support

: The authors declared that this study has no financial support.

Kaynakça

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

BOA. DH. MKT. 2635/33. No. 24. 16 Eylül 1324/1326.

BOA. DH. MKT, 2643/49, 1326.L.6.

BOA. DH. MKT. 2838/100. 1327.Ca.21.

BOA. DH. MKT. 2726/3. 1327.Ca.9.

BOA. DH. MKT. 2852/43. 1327. C.2.

BOA. DH. MKT. 1305/8. 1327.B.1.

BOA. DH. MKT. 2881. 51. 1327. B.2.

BOA. DH.MKT. 2842/14. 1327.Ca.24.

Diğer Kaynaklar

Adanayı Yeğerni. Hagop Babikyani Değegakırı (Adana Felaketi. Hagop Babikyan'ın Raporu). İstanbul, 1919.

Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler. İstanbul, 1976.

Ermeni Komiteleri (1891-1895). Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 2001.

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra). Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2003.

MMZC, D. 1, İ. 54, 1 Mart 1326, 118.

MMZC, D. 1, C. 2, İ. 69, 28 Nisan 1325, 318

MMZC, D. 1, C. 3, İ. 58, 5 Nisan 1325, 69-71.

MMZC, D. 1, C. 3, İ. 63, 18 Nisan 1325, 108-175.

MMZC, D. 1, C. 3, İ. 66, 21 Nisan 1325, 210-397.

MMZC, D. 1, C. 3, İ. 67, 21 Nisan 1325, 264.

MMZC, D. 1, C. 3, İ. 71, 30 Nisan 1325, 401-403.

MMZC, D. 1, C. 3, İ. 76, 7 Mayıs 1325, 593.

MMZC, D. 1, C. 3, İ. 77, 9 Mayıs 1325, 596.

MMZC, D. 1, İ. 78, 11 Mayıs 1325, 459.

MMZC, D. 1, İ. 82, 16 Mayıs 1325, 13.

MMZC, D. 1, İ. 85, 21 Mayıs 1325, 101.

MMZC, D. 1, C. 4, İ. 98, 9 Haziran 1325, 541-543.

MMZC, D. 1, İ. 115, 7 Temmuz 1325, 459.

MMZC, D. 1, İ. 134, 2 Ağustos 1325, 458-462.

MMZC, D. 1, İ. 139, 7 Ağustos 1325, 591.

MMZC, D. 1, İS. 3, C. 1, İ. 13, 25 Teşrinisani 1326, 438-439.

MMZC, D. 1, İS. 4, C. 2, İ. 36, 29 Kanunuuuvvel 1327, 464-470.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1909-1916). C. 4, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2009.

United Kingdom. Foreign Office (İngiliz Dış İşleri Ofisi-DİO). 424/219. Lowther'dan Grey'e. 14. 15. 16 Nisan 1909.

Basılı Eserler, Tezler, Makaleler

Ahmad, Feroz. *İttihatçılıktan Kemalizme*. Çev., F. Berktaş. İstanbul: 1995.

Ahmad, Feroz ve Dankwart A. Rustow. "İkinci Meşrutiyet Devrinde Meclisler: 1908-1918". *Güney-Doğu Araştırmaları Dergisi*. S. 4-5, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1975, 245-284.

Akşin, Sina. *31 Mart Olayı*, Ankara: İmge Yayınevi, 1994.

Anadol, Cemal. *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*. İstanbul: Turan Kitapevi, 1982.

Arıkoğlu, Damar. *Hatıralarım*. İstanbul, 1961.

Asaf, Mehmet. *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları*. Haz., İ. Parmaksızoğlu. Ankara: TTK, 1986.

Artınian, Vartan. *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu*, 1839-1863. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2004.

Avagyan, Arsen ve Gaidz F. Minassian. *Ermeniler İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.

Bayar, Celal. *Bende Yazdım*. C. 2, İstanbul: Sabah Kitapları, 1997.

Bozkurt, Gülnihal. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, (1839-1914)*. Ankara: TTK, 1989.

Cemal Paşa. *Hatıralar. İttihat ve Terakki ve Birinci Dünya Harbi*. Haz., B. Cemal. İstanbul: Selek Yayınları, 1959.

Demir, Fevzi. *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)*. Ankara: İmge Kitabevi, 2007.

Ercan, Yavuz. *Toplu Eserler: I, Ermenilerle İlgili Araştırmalar*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2006.

Esat, Uras. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

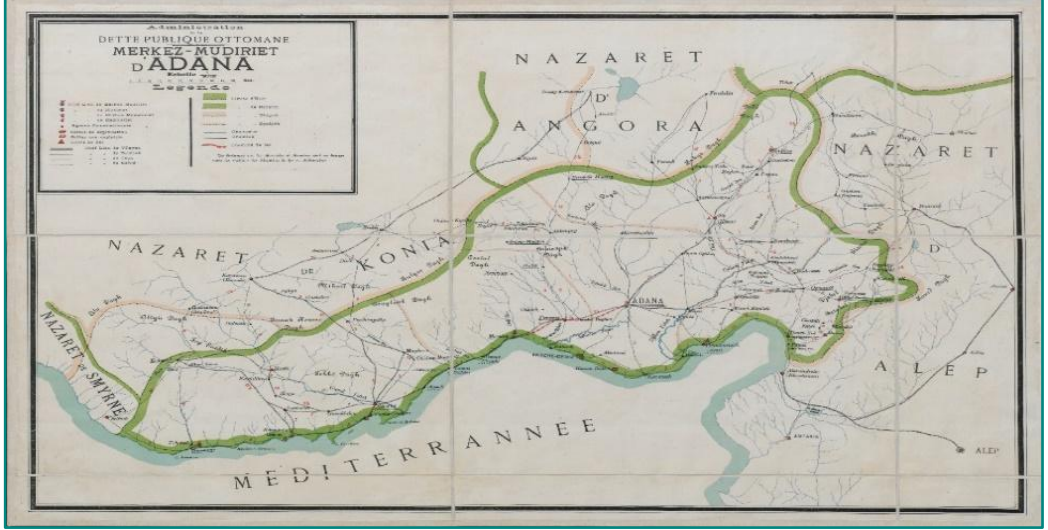
Ezherli, İhsan. *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*. Ankara: TBMM Yayınları, 1992, 176-179.

- Göyünç, Nejat. *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*. İstanbul: Gültepe Yayınları, 1983.
- Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Rüstem Yayınları, 2001.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. C. I, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.
- İleri, İlay. *The Times Gazetesi'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler-Rumlar-Yahudiler (1908-1918)*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2006.
- İlter, Erdal. *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri, (1890-1923)*. İstanbul: Turan Yayıncılık, 1995.
- Kansu, Aykut. *1908 Devrimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Karal, Enver Z. *Osmanlı Tarihi*. C. VII, Ankara: TTK, 1999.
- Karebet, Çalyan. *Adana Vakası ve Mesulleri*. Dersaadet: Reforme Hınçak Cemiyeti, 1325.
- Kılıç, Davut. *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*. Ankara: AAMY, 2006.
- Koptaş, Rober. "Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın Kaleminden 1914 Ermeni Reformu ve İttihatçı-Taşnak Müzakereleri". *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*. S. 5, Bahar 2007, 165-166.
- Kuran, Ahmet B. *İnkılap tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000.
- Minassian, Anahide Ter. *Ermeni Devrimci Hareketi, Milliyetçilik ve Sosyalizm, 1887-1912*. Çev., M. Tunçay, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Minassian, Anahide Ter. "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Toplumunun Rolü". Der., M. Tunçay; E. J. Zürcher. *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, 173-220.
- Öke, M. Kemal. *Ermeni Sorunu, (1914-1923) (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)*. Ankara: TTK, 1991.
- Pamukciyan, Kevork. "Ermeniler". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C. 3, Ankara: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları, 1993, 190-194.
- Sait Halim Paşa. *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. Haz., E. Düздаğ. İstanbul, 1993.
- Sarınay, Yusuf ve Recap Karacakaya. *1909 Adana Ermeni Olayları*. İstanbul: İdeal Kültür ve Yayıncılık, 2012.
- Sarınay, Yusuf. "Arşiv Belgelerine Göre 1909 Adana Ermeni Olayları". *1909 Adana Ermeni Olayları, Makaleler*, 2011, 59-85.
- Selvi, Haluk. "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Devleti'nin Ermeni Politikaları (1908-1914)". *Türk Yurdu*. Mayıs 2006, C. 26, S. 225, 108.

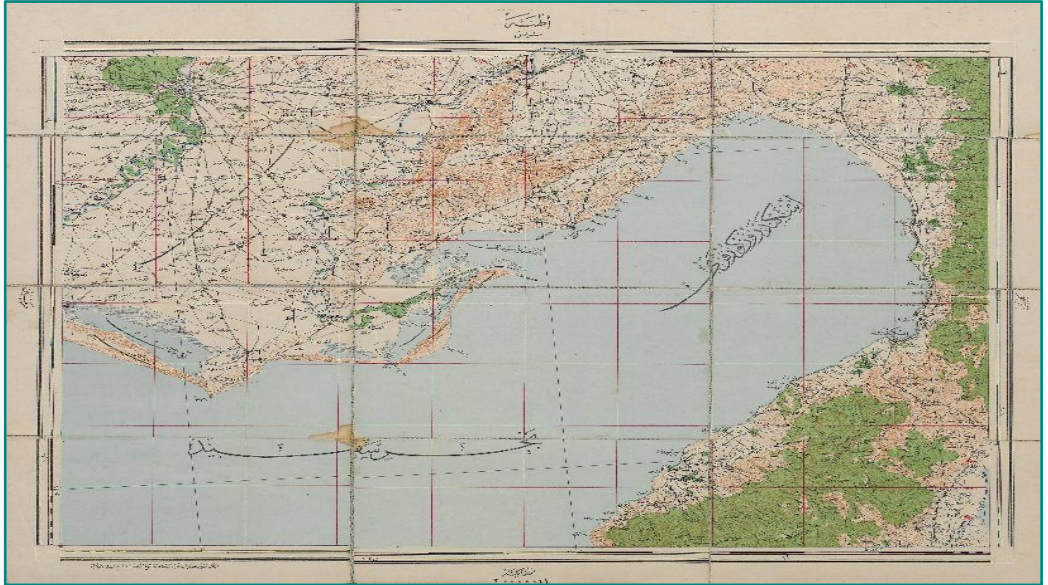
- Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909).* Haz., Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Ankara: TTK, 1996.
- Sonyel, Salahi R. “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları”. *Belleten*. C. II, S. 201, Aralık 1987, Ankara: TTK, 1988, 1270-1272.
- Talat Paşanın Anıları.* Haz., A. Kabacalı. İstanbul, 2000.
- Terziyan, Hagop. *Kilikya Faciası.* İstanbul, 1912.
- Tengirşek, Yusuf K. *Vatan Hizmetinde.* İstanbul, 1967.
- Toksöz, Meltem. “Adana Ermenileri ve 1909 “iğtişası”. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*. S. 5, Bahar 2007, 148.
- Tuğlacı, Pars. *Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Krikor Zohrab.* İstanbul: Pars Tuğlacı Yayınları, 2008.
- Tuğlacı, Pars. “200. Yıldönümünde Türkiye’de Ermeni Basınının Dünü ve Bugünü”. *Tarih ve Toplum*, S. 132, Aralık 1994, 38-39.
- Tunaya, Tarık Z. *Türkiye’de Siyasal Partiler*. C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Tunçay, Mete. “Cumhuriyet Öncesinde Sosyalist Düşünce”. *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 296.
- Seda Uluskan. “Adana Olayları Sırasında Alınan Asayiş Tedbirleri ve Olayın Meclisteki Yankıları”. *1909 Adana Olayları/Makaleler*. Ed., Kemal Çiçek. Ankara: TTK, 2011, 235-250.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi.* İstanbul: Belge Yayınları, 1987.
- Zohrab, Krikor. *Siyasi Nutuklar*. Dersaadet, 1324.

EKLER

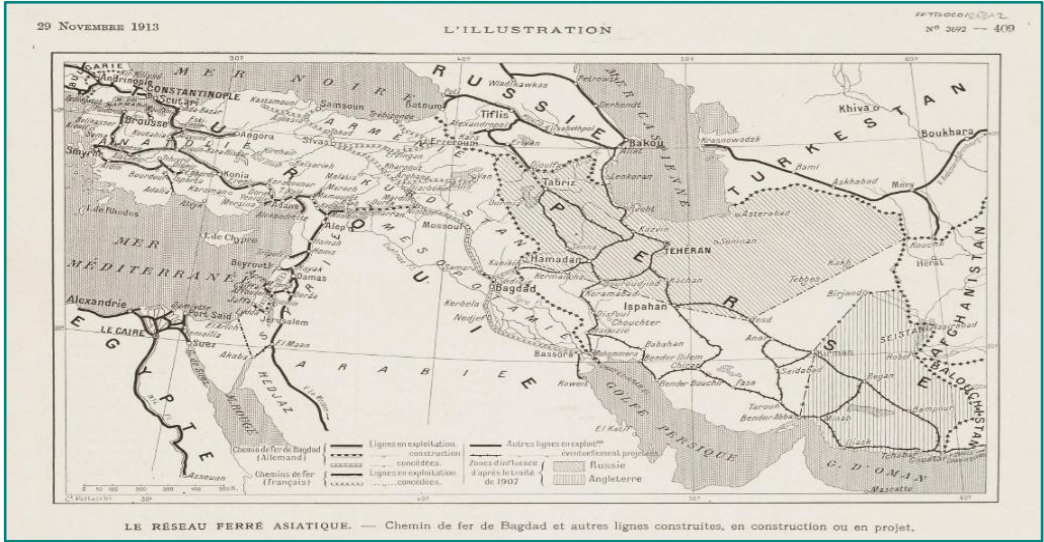
Ek-1. Administration de la Dette Publique Ottomane, Merkez Mudiriet d'Adana (Echelle: 1:1.750,000) - Düyûn-u Umûmiye İdaresi, Adana Merkez Müdüriyeti (Ölçek: 1:1.750,000) - Ottoman public debt administration, Adana Main Administration (Scale:1:1,750,000). (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/123825>).

Ek-2. Adana haritası (1:200000) - Map of Adana (Scale 1:200000). Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye. Misis, Kilis, Antalya, Mersin. Sene-i maliye: 1333. Yayın Tarihi: 1917-1918. (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/107005>).

Ek-3. Bağdat demir yolu hattı. L'illustration, 29 Kasım 1913.

Ek-4. Mersin Limanı - Mersin Port, Yayıncı: Baudinière, Paris. Kartpostalın ön yüzü- Front side of the postcard: "7. Mersina - Le Port". (Fransız İşgal Kuvvetleri tarafından bastırılan Mersin Kartpostalları- Mersin postcards printed by French Occupation Force). (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/121051>).

Ek-5. Adana Hükümet Konağı - Adana Government Building. Yayıncı: Baudinière, Paris.

(Fransız İşgal Kuvvetleri tarafından bastırılan Adana Kartpostalları - Adana postcards printed by French Occupation Force). (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/119965>).

Ek-6. S. W. road, Adana Hospital women's ward. Adana International Hospital, 1910. A building photo with some people standing outside. Yayın Tarihi: 1910. (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/46718>).

Ek-7. Le Moniteur Oriental gazetesi 15 Temmuz 1909. (Adana Hastanesi)

Ek-8. Le Monieur gazetesi. Adana Ermeni mahallesinden bir görüntü.

Ek-9. Adana Valisi Cemal Bey.

Ek-10. Adana Mebusu Hamparsum Efendi.

Ek-13: “Ermeni Patrik Turyan”, *Neva Yahud Seda-yı Ermeniyan*, 9 Mayıs 1326.

Ek-14: “Adana’da Haçin Kazasında Bulunan Ermeni Dul Kadınlar ile Yetimlerin Bir Kısımı”, *Neva Yahud Seda-yı Ermaniyan*, 1 Mayıs 1326.

